

AS MIGRACIONES, CAUSAS E EFECTOS

AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA
AS MIGRACIÓNS, CAUSAS E EFECTOS

PLÁCIDO LIZANCOS MORA

unha tese de doutoramento
no Departamento de
Representación e Teoría Arquitectónicas
Escola Técnica Superior de Arquitectura
Universidade da Coruña

presentada para a obtención do grao de
doutor en arquitectura pola Universidade da Coruña

director
Pedro de Llano

A Coruña, 31 de decembro de 2000

Probablemente fueron las visitas veraniegas de los americanos el primer móvil que tuve para alimentar, ya adolescente, la idea de que un buen día emigraría yo a América. Pero más importante que esta relación hasta cierto punto personal con mi sueño dorado americano, era la exposición pública de otro estilo de vida cotidiana, que brindaba la fuerza de ocupación instalada en la localidad [unha aldea alemá], cuya moral, en general, era considerada por los nativos como indigna de una nación vencedora, tal como podía deducirse de los comentarios, ya fuera a sus espaldas o abiertamente. Abandonaban hasta la ruina las casas que habían requisado, no tenían flores en los balcones y en lugar de cortinas colocaban telas metálicas en las ventanas. Las hembras andaban vestidas con pantalones y arrojaban las colillas de los cigarrillos que fumaban, manchadas de lápiz de labios, simplemente en medio de la calle; los hombres ponían los pies sobre la mesa, los críos dejaban por la noche las bicicletas tiradas en el jardín, y lo que se podía pensar de los negros, eso sí que no lo sabía nadie. Precisamente esas observaciones despectivas son las que por aquel entonces reforzaron mi añoranza por el único país del extranjero sobre el cual tenía por lo menos una idea.

SEBALD, W. G.
Los Emigrados

AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA

AS MIGRACIÓNS, CAUSAS E EFECTOS

ÍNDICE

1	Os movementos migratorios na Galicia contemporánea	1
	Introducción	
	Breve historia das migracións galegas	
	As migracións contemporáneas e a construción do país real	
	Os movementos pendulares	
2	Causas das migracións	10
	Introducción	
	Causas da emigración	
	Os protagonistas da emigración	
	Conclusións	
3	A necesidade de casa na decisión de emigrar	20
	Introducción	
	A casa, unha necesidade de sempre	
	Conclusións	
4	Efectos da emigración	25
	Introducción	
	As migracións do ciclo americano	
	Efectos das migracións do ciclo europeo	
	Mutacións culturais	
	Unha nova realidade	
5	Efectos das migracións na arquitectura	46
	Introducción	
	Cambio cultural e vivenda rural	
	A casa do emigrante ¿tipoloxía diferenciada?	
	As novas construcións no mundo rural. Amplitude e extensión do fenómeno	
	A casa do emigrado. Novas formas de construír e usar a vivenda rural	
	A casa do emigrado. Unha arquitectura polémica	

anexos	A1 Series estatísticas da migración española	63
	A2 Series estatísticas da migración galega	76
	A3 Censo de poboación e vivendas de Galicia	81

ADVERTENCIA XERAL

Non cabe aquí analizar o fenómeno migratorio galego. Non é este o foro adecuado nin nos consideramos preparados para tal responsabilidade. Mais considerando imprescindible situar o tema desa tese -AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA- no seu contexto vémonos necesariamente obrigados a recapacitar sobre os movementos migratorios acaecidos na historia de Galicia. Así pois vainos interesar valorar a súa intensidade, coñecer as causas que os desencadearon, os efectos que produciron e determinar qué xentes as protagonizaron. Todo no seu conxunto, posto en relación coa actividade arquitectónica en xeral e coa da vivenda rural en particular.

No volume desta tese subtitulado "PERCORRIDO HISTÓRICO" encadeábase a historia das migracións coa da arquitectura en Galicia e todo isto á súa vez con outros acontecementos sociais, políticos, culturais e tecnolóxicos sucedidos dentro e fóra das nosas fronteiras.

Agora limitarémonos a expoñer o que outros, autorizados na materia, descubriron ou opinaron. Debemos advertir pois que aquí non se pretenden achegas orixinais, ofrecendo en troques unha coidada labor de selección e de síntese da información existente.

Eu tamén tiven un tío en América. E agardo telo aínda, a regar rosanovas no Panteón Gallego co seu cubo de cinc.

Manuel Rivas

¿Que me queres, amor?

INTRODUCCIÓN

En distintos períodos da historia de Galicia formáronse fluxos migratorios, atinxindo por veces, volumes moi significativos e efectos demográficos, económicos e sociais relevantes.

A partir dos inicios da década de 1960, os movementos espaciais da poboación acadan un grande relevo provocando transformacións no país. Unha parte significativa da poboación rural transferirase para outros sectores de actividade económica deixando as súas terras natais cara a outras áreas de Galicia, do Estado ou mesmo do estranxeiro.

O caudal migratorio diríxese principalmente para Europa tomando unhas proporcións considerables ata a súa ralentización, iniciada en 1975 como consecuencia da crise económica mundial e que desencadea o movemento de retorno. Desá data a hoxe tan só as saídas cara a Suíza seguen a manter certa relevancia.

Así as cousas e segundo datos do padrón de poboación actualizados a xuño de 1999 teñen a consideración legal de galego 4.109.288 persoas, das que residen en Galicia 2.705.688, é dicir, un 65% do total. No resto do estado español estaban empadroados nesa data 625.000 persoas (esto é, un 16%), no resto de Europa 210.500 (un 5%); en América 554.100 (13%) en tanto noutros continentes residen a penas uns 5.000 individuos.

BREVE HISTORIA DAS MIGRACIÓNS EN GALICIA

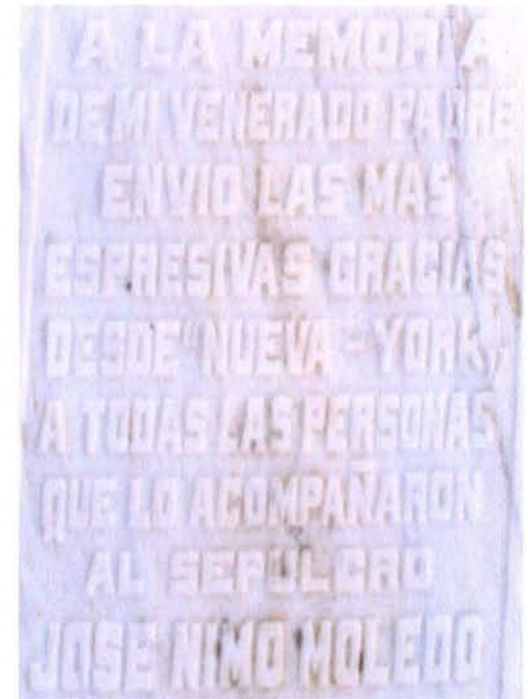
A prehistoria será testemuña de movementos masivos de poboación que dende as frías terras centroeuropeas acadan o noroeste peninsular en busca de alimento e acougo.

Celtas, romanos, bárbaros, árabes e mozárabes visitarán, por distintos motivos estas terras, deixando aquí pegadas de diversa intensidade.

Os naturais do país inician as súas andainas exteriores coa Reconquista, repoboando terras gañadas ó mourisco.

Os descubrimentos ultramarinos abren os fluxos migratorios estables se ben, en principio febles¹.

No século XIX o fluxo de galegos cara ás Indias é xa unha fervenza, principalmente cara á Gran Antilla e ás terras do Plata. Desencadea a concreción desta corrente migratoria a crise do noso sistema económico galego, in-

A elevada incidencia da emigración percíbese tamén nos cemiterios galegos. O emigrante agarda cando menos un derradeiro retorno.

Arriba, lápida no camposanto de Outeiro, A Serra de Outes

¹ A este respecto convén recordar que conquista de América foi un empeño andaluz, extremeño e castelán.

capaz de sumarse á revolución industrial. Debemos sinalar aquí que concorren circunstancias nese momento que favorecen isto: a construción nacional das recén independizadas colonias hispanas e a abolición xeneralizada da escravitude fan necesaria a afluencia masiva de man de obra e ó tempo a mellora das comunicacións transatlánticas -acaba de introducirse a navegación a vapor- anima os desprazamentos.

Iníciase así o período que os estudosos fan corresponder coas migracións modernas. Caracterizaranse estas por seguir as vicisitudes dun sistema económico cada vez máis mundializado e condicionado por servidumes de orde política.

Así por exemplo tralos acontecementos de 1898 -que supoñen a liquidación do mundo colonial español- incrementaranse espectacularmente as saídas, como consecuencia da forte demanda de man en Cuba. Estes movementos interromperanse a causa da I Guerra Mundial, que detén os transvases internacionais de poboación e colapsa a economía europea. Ó seu remate producírase un novo incremento -a emigración galega acadará o seu máximo histórico en 1920, ano no que abandonan Galicia un 5% dos seus residentes- o que debe interpretarse como unha emigración aprazada.

A crise económica mundial de 1929 significa na práctica o fin do ciclo americano para os movementos migratorios orixinados en Galicia. A interrupción dilatarase a consecuencia da belicosidade do período -Guerra Civil Española e II Guerra Mundial- prolongándose ata ben entrada a década dos cincuenta por causa do bloqueo internacional do Estado.

Mediada a década dos cincuenta, as circunstancias económicas e demográficas¹ internas provocan o reinicio das emigracións. Principia así o período das migracións contemporáneas que se abre cun breve pero intenso episodio cara unha Venezuela en expansión petrolífera se ben este lonxincuo destino pronto será substituído por outros máis próximos.

España coñece agora unha etapa de bonanza económica que beneficia fundamentalmente a tres áreas do Estado -o País Vasco e as áreas metropolitanas de Madrid e Barcelona- e, en menor medida a outras áreas, entre elas ás cidades da Coruña e Vigo, onde se crean "polos de desenvolvemento". Cara a estas zonas dirixíranse desde entón centos de milleiros dos nosos paisanos nun fluxo aínda non detido, que despoboará o interior de Galicia.

Tamén os países de centroeuropa, en forte expansión económica, demandarán man de obra abundante para

¹ Neste momento a primeira xeración nacida tralo baleiro demográfico ocasionado pola Guerra Civil debe incorporarse ó mercado laboral.

soportar o seu forte crecemento. Débese suplir a carencia de brazos duns países que acusan no cabo da década dos cincuenta a ausencia de brazos xoves trala masacre¹ da II Guerra Mundial.

As dificultades idiomáticas e de integración serán minimizadas polos nosos paisanos, quen emigran por centos de miles, atraídos por uns salarios moito máis elevados que os ofertados pola industria nacional.

O ciclo migratorio europeo deterase coa crise económica de 1973. Nesa data Europa pecha as súas fronteiras á man de obra estranxeira comezando daquela o retorno para moitos ou a integración para outros. A eliminación das fronteiras políticas internas entre os países da Unión Europea en 1992 supón a desaparición do concepto de emigrante e o levantamento das chatas e dificultades impostas á integración das nosas xentes naquelas terras. Neste momento a consolidación dunha situación de alto nivel de vida en Europa como consecuencia da crecente fortaleza económica da Unión Europea atrae multitudes de emigrantes de terceiros países ás súas portas, chegando mesmo algúns deles a unha Galicia que na fin do milenio debe afanarse na axuda dos seus fillos envellecidos na diáspora americana sen ter podido retornar.

Entre tanto a volta dos galegos emigrados en Europa acollidos agora por un marco político favorable tense ralentizado. Deste xeito é posible que unha elevada porción dos douscentos² dez mil paisanos que aínda permanecen alá termine integrándose definitivamente nos países nos que residen.

AS MIGRACIÓNS CONTEMPORÁNEAS E A CONSTRUCCIÓN DO PAÍS REAL

Os fluxos emigratorios anteriormente referidos -e agora falamos só das migracións do último dos ciclos- atinxiron practicamente tódolos recantos de Galicia, se ben os seus efectos téñense manifestado de forma desigual sobre o territorio.

As migracións interiores e exteriores provocaron a redistribución física da poboación no territorio e tamén a súa redistribución nos sectores económicos.

Desta maneira vastas extensións do interior do país desangráronse nun grande éxodo poboacional en favor da

¹ Nos campos e cidades de Alemaña, Francia, Inglaterra e Holanda morreron directamente como consecuencia de accións de guerra dez millóns de persoas. Na súa maioría eran varóns, pertencentes ó grupo de idade dos adultos xoves.

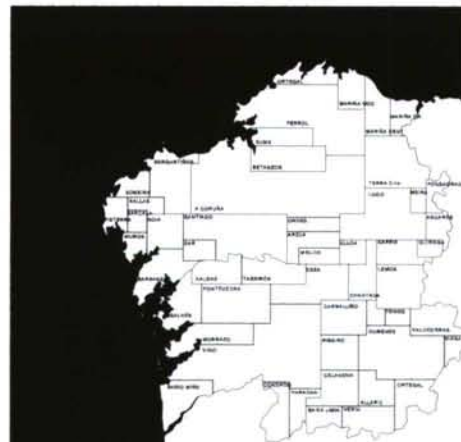
² Lembramos aquí que esta poboación equivale a que no seu conxunto reside nas cidaes de Lugo, Pontevedra e Ferrol.

rexión litoral onde se recolocou maioritariamente a poboación tralo retorno, con especial relevancia para os dous grandes polos urbanos e industriais de Vigo e A Coruña e as súas respectivas áreas de influencia.

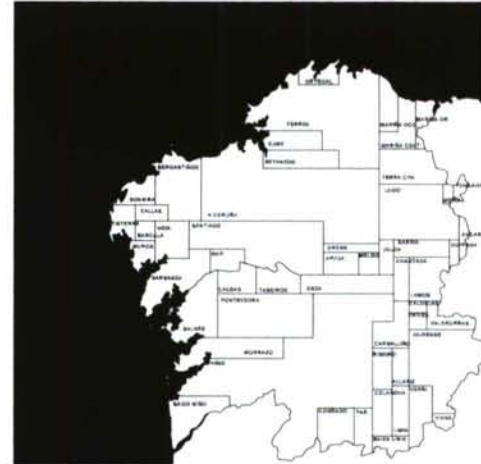
Analogamente, a distribución da poboación en sectores económicos acusou unha forte transformación. No derradeiro tercio de século o sector primario minguou, pasando de representar ó 71,83 % da poboación en 1950 a tan só o 15,9% en 1999¹. Esta variación ten as súas excepcións nas áreas rurais, onde máis envellecida está a poboación. Alí non se chegou a acusar tal variación simplemente pola ausencia de efectivos demográficos xuvenís que asumiran a mutación. Velaí o caso do concello de Vilardevós, na alta montaña ourensá limítrofe con Portugal. Naturalmente esta alteración repercute na estrutura do produción galega, reducíndose continuamente a participación das actividades agropecuarias na formación do Produto Interior Bruto do país.

O PAIS APARENTE

O PAIS REAL 1961

O PAIS REAL 1991

À esquerda, mapa coa representación dos límites políticos das comarcas de Galicia. As outras dúas imaxes reflicten o peso demográfico destas demarcacións en 1961 e 1991. Trátase de dous gráficos de elaboración propia a partir dos datos censuais oficiais. Representan a densidade de poboación dunha maneira orixinal -en termos inversos ós habituais- esto é, a superficie que corresponde a un determinado número de habitantes.

¹ Fonte: *Población activa por sectores económicos*. Encuesta de población activa. Instituto Nacional de Estadística. España 1999.

POBOACIÓN EN CADA SECTOR ECONÓMICO (1964) E (1981) NA UNIÓN EUROPEA						
Territorio	Sectores económicos					
	Primario		Secundario		Terciario	
	1964	1981	1964	1981	1964	1981
Alemaña	11,4	3,2	49,9	36,0	38,7	60,8
Austria	21,8	7,3	40,8	32,1	37,5	60,6
Bélxica	6,9	2,7	47,2	28,3	45,9	69,1
Dinamarca	15,0	4,4	37,4	27,1	47,7	68,5
ESPAÑA	50,4	9,3	23,4	30,2	26,0	60,5
Finlandia	31,1	7,8	32,4	27,6	36,5	64,6
Francia	18,6	4,9	39,4	27,0	42,0	68,1
Grecia	56,3	20,4	18,0	23,2	25,7	56,4
Holanda	9,4	3,8	40,8	23,4	49,8	72,8
Irlanda	33,3	12,0	27,1	27,8	39,7	60,2
Italia	25,6	7,5	41,3	32,1	33,1	60,4
Luxemburgo	14,0	3,9	45,5	25,3	40,5	70,9
Portugal	43,7	11,5	25,1	32,3	31,2	56,3
Reino Unido	3,6	2,1	47,9	27,4	48,5	70,5
Suecia	12,4	3,3	41,7	25,8	45,9	71,0
Galicia	71,8	34,2	13,6	21,7	14,5	25,1
Provincia de Ourense	81,0	39,1	7,5	17,8	11,5	23,0
Concello de Vilardevós	sen datos	94,9	sen datos	1,8	sen datos	3,2

FONTE: Elaboración propia a partir de múltiples fontes estatísticas de cada país, localizadas en webs oficiais.

ESTRUCTURA DA PRODUCCIÓN GALEGA (Porcentaxe do PIB)							
Data	Actividades	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Galicia	España
1971	agropecuarias	18,4	30,5	18,6	22	21,2	12,3
	construcción	5,9	5,2	11,2	6,6	6,7	6,7
	industria	27,3	20	28,2	25,8	26	31,1
	servicios	48,4	44,3	42	45,6	46,1	49,9
1995	agropecuarias	4,6	22,3	11,2	11,6	12,4	6,5
	construcción	9	8	11,9	8,9	8,2	6,2
	industria	32,8	21,5	18,1	23,7	23,7	27,7
	servicios	53,5	48,2	58,9	55,8	55,7	59,6

OS MOVEMENTOS PENDULARES

Non se pode concluír o estudio dos movementos migratorios sen facer unha reflexión, se quer de pasada, dos desprazamentos pendulares da poboación no noso territorio. Trátase de migracións de ciclo corto -diario, semanal, estacional ou similar- que seguen os individuos en pos do desenvolvemento dunha actividade profesional, de lecer, de formación ou ben para a realización de compras ou recibir certos tipos de asistencia.

Estes movementos son propios da Galicia contemporánea, tornándose significativos na década dos noventa. Aparecen e desenvólvense conforme se incrementa o parque automobilístico e madura o sistema viario galego, que no derradeiro tercio do século coñece un fonda renovación.

O espectacular incremento do parque automobilístico de Galicia reflíctese no seguinte cadro, elaborado a partires de datos da Dirección General de Tráfico. Está por estudar a incidencia das migracións neste proceso se ben pódese presumir alta.

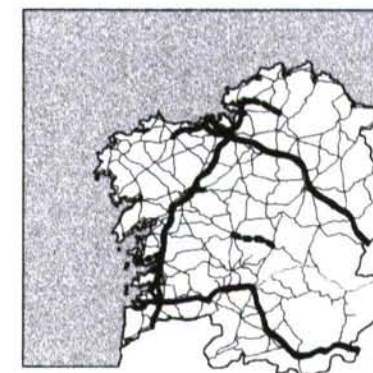
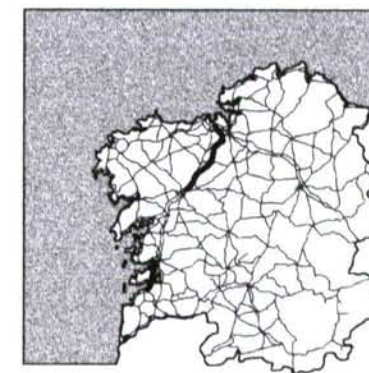
PARQUE MÓBIL DE GALICIA						
Vehículos	Datas					
	1903	1965	1975	1981	1984	1996
Turismos	12	28502	298696	453930	583696	988513
Camións e furgonetas	2	17410	36669	82405	89732	166255
Autobuses	0	1521	2098	3468	3821	4405

A progresiva madurez do sistema viario galego ten reflexo nos mapas que se achegan. Expresan o viario de alta capacidade en tres datas significativas: 1960, 1980 e 2000.

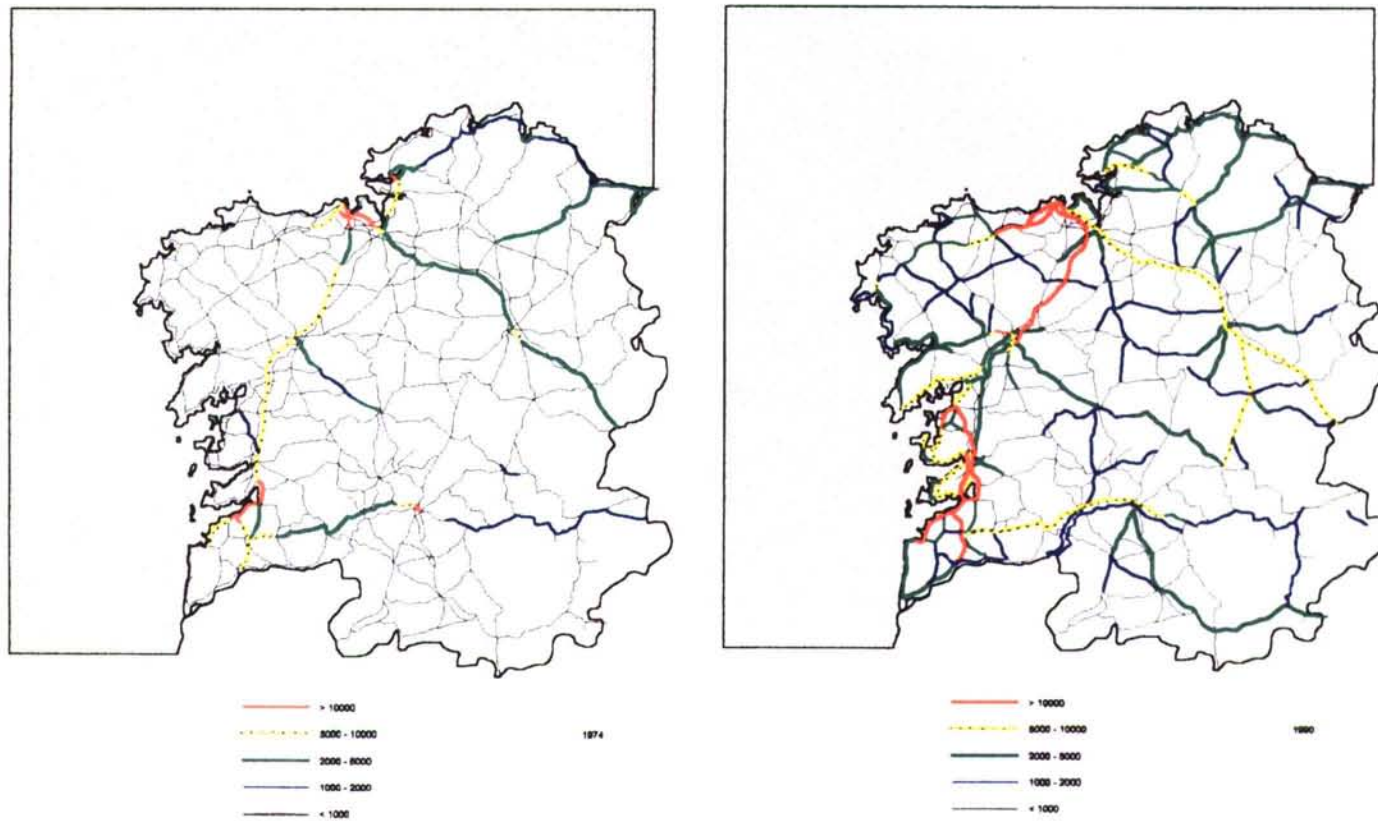
As meirandes intensidades rexístranse no eixo que ten por extremos Ferrol e Tui e no entorno das maiores cidades. Os desprazamentos vehiculízanse maioritariamente a través do tránsito de automóviles particulares e, en menor medida por ferrocarril e autobuses de liña. Na área metropolitana de Vigo tamén é notable o fluxo de viaxeiros entre a cidade central e os núcleos dormitorio da marxe norte da ría que utilizan servicios de transporte marítimo. En tempada de verán os movementos pendulares teñen como destino as principais praias e zonas de ocio.

Estes desprazamentos favorecen todo tipo de intercambios sendo tamén os principais responsables da concreción nas áreas rurais do eixo atlántico dun hábitat diseminado, que violenta en moitos casos o sistema territorial preexistente.

Estando por definir a intensidade e outras características destes movementos limitáremos a expoñer aquí certos parámetros da rede viaria galega que confirman a existencia e intensidade destes movementos.

Autoestradas de Galicia. O mapa superior recolle as existentes en 1980 e o inferior as do 2000.

Nestes dous mapas representáanse os índices IMD -Intensidades Medias Diarias- de circulación de vehículos na rede de estradas do país en 1974 e 1991.

"...demanda cuidado especial el caso de la emigración aislada femenina, que sin las garantías debidas arrastra a nuestras jóvenes a una aventura llena de peligros, expuesta a explotaciones, estafas y atropellos en el interior de las grandes urbes, sin que sea fácil el que nuestras autoridades consulares y servicios que establecimos para atenderlas les puedan prestar la protección eficaz y el apoyo debido. Son tantos los casos que descubrimos, desgracias y atropellos sufridos por muchas de estas jóvenes, que yo aconsejo a las familias españolas que corten esta clase de emigración, innecesaria, por otra parte, ya que la situación de empleo y remuneración de nuestro servicio doméstico es suficientemente satisfactoria para no sujetar a nuestras jóvenes a estos tristes vejámenes."

Francisco Franco

Extracto do discurso institucional en Televisión Española co gallo do fin de ano (30-12-1965)

INTRODUCCIÓN

Non existe unha única causa que provoque os movementos migratorios. Sen temor a errar, podemos afirmar que hai tantos motivos para emigrar como historias vitais. A este respecto Espiago¹ deixa ben claras as cousas cando di que “Todo lo que afecta al hombre puede motivar un traslado de residencia, porque, en la medida en que se percibe una situación diferente entre dos lugares, o entre dos sociedades, existe la posibilidad de un cambio” ou, dito de outra maneira “las causas susceptibles de tenerse en cuenta a la hora de explicar la migración, son tan amplias como las que podrían barajarse a la hora de analizar la existencia sedentaria de los hombres sobre un territorio.”

Leib² e Mertins fan un minucioso percorrido polas diferentes causas da migración. Permitímonos reproducilos aquí na súa literalidade xa que, segundo advertiamos, os nosos obxectivos nesta materia limitáranse á mera exposición ordenada das ideas de terceiros. Así pois, os motivos das migracións, de acordo con estes dous recoñecidos estudiosos da materia son:

- a) En primer lugar está la necesidad de encontrar trabajo en general mediante una emigración temporal. Este motivo prevalece en gran manera respecto a todos los demás motivos.
- b) En segundo lugar se cita muy frecuentemente la posibilidad que se ofrece de conseguir un mejoramiento esencial de los ingresos mediante una estancia en el extranjero.
- c) En relación con este último motivo se expresan por regla general deseos muy concretos, (conseguir una vida independiente, construcción de una casa, compra de una vivienda, etc.), que deben ser realizados tras el regreso con los ahorros reunidos.
- d) Con especial frecuencia ven los jóvenes en una estancia en el extranjero -como hace ver claramente una encuesta del Instituto Nacional (español) de Opinión Pública- la única posibilidad de dar el “salto” y apartarse de la agricultura y la estrechez social del pueblo.
- e) La esperanza de conseguir una mejor cualificación, que juntamente con los ahorros debe garantizar un ascenso social tras el regreso al país de procedencia, es citada asimismo frecuentemente como motivo de emigración.

Estamos pois en que as necesidades que desencadean as migracións abarcan un espectro moi amplo (económicas, emocionais, de ascenso social, de formación intelectual e profesional, de expresión política, e incluso de salvagarda da liberdade e da propia vida).

O tipo de migración que afecta ó individuo determinará o proceso que se desenvolverá nas fases seguintes, a saber, no lugar de destino e no de retorno. Baseándose no grado de elección persoal, as antropólogas Olmo³ e

Vuele con VIASA a Venezuela leese aínda no penal desta casa dunha aldea do Carballiño. Son os vestixios dun pasado aínda próximo.

¹ ESPIAGO, J. *Migraciones Exteriores*, p. 6

² LEIB, J. e MERTINS, G. Repercusiones de la emigración y retorno de los trabajadores en la estructura de la población, espacial y económica de las regiones de origen y destino. *Norba*, 1981, V. 2, p. 535

³ OLMO, M. de e QUIJADA, M. Las migraciones, procesos de desorganización y reorganización cultural. *Antropología*, 1992, n. 2, p. 149

Quijada establecen diferencias cualitativas entre distintos tipos de migracións. Afirman estas autoras que "una migración económica o intelectual implica algún grado de elección voluntaria, mientras que en el exilio, por el contrario, queda poco margen para la libre decisión, aunque también existen diferencias entre unos casos y otros, derivadas siempre directamente de las circunstancias de expulsión".

O grao de elección determinará tamén o prazo e os mecanismos preparatorios do traslado. Obviamente un meirande grao de elección acompaña a un período de planificación máis dilatado, o que pode permitir ó emigrante prepararse para tomar decisións de cara a conseguir unhas condicións de desprazamento idóneas. Así por exemplo, tratándose dun exilio, as posibilidades de elección reduciríanse a mínimos polo que o tempo de preparación para adaptarse á sociedade receptora será mínimo.

CAUSAS DA EMIGRACIÓN

Económicas

A causa máis repetidamente citada como desencadéante de procesos migratorios é a da busca da subsistencia. No texto máis antigo que nos foi dado encontrar con referencias a este tema, concretamente o do libro¹ cos relatos da viaxe que por Galicia realizou en 1806 o francés Alexandre Laborde manifesta que

A causa da emigración non é a extrema pobreza do país, como algúns viaxeiros escribiron, nin a falta de aplicación dos seus habitantes á agricultura, constandingue a penas se cultiva unha sexta parte do reino, senón porque como case todas as terras están en poucas mans, fican mergulladas na miseria e vivindo moitos deles de boroa e verzas. Por esa falta de propiedades moitos millares de galegos vense obrigados a saíren á sega nas dúas Castelas, e a exercer o oficio de ganapáns ou mozos de cordel, e toda clase de servidumes...

Contemporánea pero non moi diferente é a análise de Carré², quen en 1919, exprésase así

No predomina entre los naturales de esta comarca [refírese á terra de Trasparga, Lugo] el espíritu aventurero que predomina en los del N. Es sola y exclusivamente la miseria quien los empuja a la emigración y a dejar, acaso para siempre, estos riscos más amados cuanto más ingratos e improductivos.

¹ Aventureiros e Curiosos; recompilador: GARRIDO, G.; p. 244

² *Geografía General del Reino de Galicia*. t. IX, p. 855

A penas catro anos despois o crego Castro López¹ abunda na materia, cun discurso acedo do que extraemos a seguinte cita:

El aislamiento en que ha vivido Galicia de las demás regiones hermanas, la dificultad de comunicarse con el resto del mundo, la falta de instrucción aplicada a los diversos ramos de riqueza que su suelo encierra, la carencia de caminos vecinales y las injusticias del mil veces maldito caciquismo, fueron la causa de la lamentable postración en que por mucho tiempo estuvo sumida nuestra idolatrada pequeña patria; pero el vapor, la electricidad y la imprenta, es decir, el progreso, juntamente con el gran rumbo que desde hace algunos años vino tomando la emigración, fueron los encargados de ponerla al nivel de las demás regiones.

Dado o que o estado de cousas parecía non ter mudado sensiblemente, este tipo de opinións seguiu vixente ata tempos moi recentes. Vemos o que opina Vilas Nogueira² en 1975

Galiza é un país precapitalista, povoado por traballadores que viven dun mísero xornal, que eles mesmos sacan da terra ou do mar; sen industrias dabondo pra ausorber o escendente de poboación labrega a mariñeira; cun *paro forzoso* e cun *déficit* pecuniarío constante, que se resolve pacificamente por medio da emigración.

A miseria aparece referida polos investigadores como causa primeira de entre as provocaron os movementos migratorios contemporáneos. Tal é o que nos di Valadés³ “...[dende moi antigo] la presión demográfica sobre los recursos disponibles para la manutención del grupo ha sido solventada a menudo con la emigración de una parte de la comunidad o de individuos aislados.”

Ase as cousas estamos con Beiras⁴ Torrado en que “Dende un punto de vista demográfico, a emigración galega ven substituír, no ciclo moderno, a función desempeñada no ciclo antigo pola mortalidade catastrófica -pestes, guerras e fames- frecuentemente ensarilladas.”

Outras causas

Apuntabamos anteriormente que a emigración non se xustifica cunha única causa.

No amplo e aínda inconcluso debate tecido en torno ó mundo e ás circunstancias da chamada “epopea migratoria galega” téñense dito moitas outras cousas sobre as circunstancias xeradoras de migracións. Na nosa vocación

¹ CASTRO LÓPEZ, R. *La emigración en Galicia*, p. 4

² VILAS NOGUEIRA, X. R. A relación vila-aldea: conflito explícito.... En *A Galicia rural na encrucillada*, p. 176

³ VALADÉS SIERRA, J. M. Antropología de las migraciones. En *Revista de Dailectología y Tradiciones Populares*, v. 49, n. 2, p. 234

⁴ BEIRAS TORRADO, X. M. A emigración, o seu papel na dinámica...En *A Galicia rural na encrucillada*, p. 41

de seleccionar o máis representativo do dito tema abrimos materia coas seguintes verbas de Castelao¹

Nós creemos que a emigración galega non se axeita doadamente ás interpretacións materialistas, aínda que as necesidades económicas nos empurrasen decote a buscar terras de mellor vivir. Na vontade de certos emigrantes hai motores máis fortes que a pobreza, como na vontade dos homes sedentarios hai sentimentos que matan a fame.

...

Os emigrantes galegos son empurrados por causas imponderables, que ninguén soupo desentrañar...

...

...so pretexto de necesidades materiaes, emigraron para satisfaceren anceios metafísicos e cumpriren os destinos da nosa raza viaxeira, magoada de saudades e ao mesmo tempo enraizada no chan nativo.

Establece o rianxeiro criterios inmateriais para xustificar esta situación. Non foi o primeiro nin o único. Moitos, nomeadamente xentes do mundo das letras, sostiveron argumentos semellantes. Por exemplo, Correa-Calderon², quen aínda recoñecendo a paupérrima situación do agro naquelas datas -a década dos vinte- non dubida en afirmar

El que no posee nada en Galicia se va a otras tierras, pero más que en su pobreza hemos de creer en "el genio inconstante, altanero y amigo de tunar", que les lleva a los países más distantes, más organizados... [...]

Los segundones, aquellos que tenían el orgullo del primogénito, pero no su dote, fueron los que colonizaron América. Antes que el oficio o la clerecía, les ilusionaba más la aventura de lo desconocido. La ambición rondaba su frente como un gerifalte.

Insólitos son tamén os argumentos esgrimidos por Carré³ en 1919, cando ó falar das terras de Ribadeo menciona de pasada a actividade migratoria que daquela existía na zona aventurando algunha das súas causas

La emigración es importante. Acostumbradas las gentes del distrito, desde el nacer, a oír hablar a los indianos enriquecidos que de América volvieron; familiarizados con el mar que es casi para ellos un amigo y un compañero, al mar se lanzan en pos de otras tierras y en busca del codiciado y áureo vellocino. Claro que no es la suerte propicia para todos por igual; pero la vida es lucha, y nadie piensa en los que sucumben en ella, sino en los que de ella vuelven triunfadores, felices y envidiados.

se ben podemos entender mellor este argumento, expresado así por Valadés⁴

...cuando una comunidad pierde a un número considerable de sus miembros a causa del éxodo, la emigración llega a institucionalizarse, se convierte en una tradición y atrae a otros posibles migrantes, funcionando como una progresión geométrica.

Máis pragmáticos e, seguramente realistas, eran os que querían ver na fuxida ás obrigas militares unha poderosa razón para acometer a expatriación.

Unha vez máis Correa-Calderón⁵ daranos a idea do que na década dos vinte se pensaba sobre o tema e ademáis unha lección de despropósitos

¹ CASTELAO; *Sempre en Galiza*; p. 209

² CORREA-CALDERON, E. *Índice de utopías gallegas*; p. 33

³ *Geografía general del Reino de Galicia*. t. IX, p. 691

⁴ VALADÉS SIERRA, J. M.: Antropología de las migraciones. En *Revista de Dailectología y Tradiciones Populares*, v. 49, n. 2, p. 234

⁵ CORREA-CALDERON, E. *Índice de utopías gallegas*; p. 13

Es por desasosiego, nada más que por desasosiego; o quizá también por la topografía sugeridora. Nosotros tenemos dicho que era la curva del camino, la montaña, el mar, lo que invadía de ansias ambulatorias a los hombres de esta tierra. Era también, en la edad juvenil, por no servir al Rey. En estos espíritus sencillos de labriego, la patria es el paisaje de todos los días. Ni existe en ellos el concepto de región. Antiguamente, por no servir al Rey -que era para ellos dolor y guerra, unos años estériles- estos mozos se mutilaban las manos. Hoy, emigran.

Agricultura

Onde parece haber un acordo maioritario é en atribuírle ás industrias do agro a incapacidade para reter ás xentes na súa terra.

Interesante é o texto que presentamos do intelectual Vicente Risco¹ quen en 1917 entretece os diversos motivos polos que se emigraba

No son ya un par de jóvenes, hijos de familia, que de éste o del otro municipio, espoleados por el deseo de probar fortuna, se van al azar en pos del ignorado albur, los seis o siete aleccionados de cada comarca o aldea, que viendo el éxito de algún repatriado de fortuna, su vecino, sienten el estímulo de la envidia y parten a las *Cólquidas* americanas en busca del *Vellochino de Oro*. No; no son ya los aventureros que por acaso se van, sino los que, agobiados por el cúmulo de tributos que pesan sobre la tierra, la dejan por insuficiente para responder a la existencia de sus cultivadores; son, por decirlo en una palabra, los que avergonzándose de ser labradores en su país, de trabajar sus propias tierras y las del vecino, llevan sus brazos a enriquecer países extraños a los nuestros.

El oficio de labrador lleva un estigma deshonoroso, y se huye para ser esclavo de otras tierras y de otros hombres: allá se les queda la juventud, la sangre y hasta la vida a los que pasan el Océano.

Martinez-Risco² abunda no tema e exprésao con esta claridade

...o microfundio nas terras labrantías de encosta, val e ribeira, opera o fenómeno contrario: a necesidade de concentración dos eidos e a disgregación dos homes, pra facer posible a outención dun índice económico mínimo na súa explotación por un soio titular. E o fenómeno que, xunguido a outras cousas ambientais coincidentes na relaxación dos vencellos coa terra que o sostén (a dureza do traballo pola falla da súa mecanización, a atraición da cidade, os progresos na técnica e nas industrias estra-xeionais), produce o mal da emigranza.

Da mesma maneira meridiana expono en 1962 Paz Andrade³ "...La raíz del mal se capta a la vista. Se capta con sólo tomar en cuenta que los cinco sextos de la población siguen formando lo que llamaremos una sociedad inmovilizada en el trabajo de la tierra".

Recollemos tamén a opinión de Gabino Castro, presidente do Centro Galego de Lisboa, por considerala coinci-

¹ *Geografía General del Reino de Galicia*, t. X, p. 107

² MARTINEZ-RISCO MACIAS, S. As Institucions xurídicas e a vida económica e social de Galicia. En *Introducción á economía galega de hoxe*, p. 109

³ PAZ ANDRADE, V.: *Galicia Como Tarea*. Ediciones Galicia; p. 18

dente co expresado por moitos dos nosos informantes durante o noso traballo de campo. Extractámola da entre- vista que se publica no número de xuño de 1995 da revista *Galicie ó lonxe*, editada polo centro lisboeta.

P - Que motivos levaran os galegos emigrar para Lisboa e que é o que esperaban alcanzar neste país?

R - Os galegos emigran para Lisboa porque na Galiza as necesidades eran enormes. Aquele minifundio galego, com os senhores feudais (isso vem já detrás), colocavam o povo numa miséria enorme. O galego foi obrigado a emigrar, exactamente, por não ter condições na sua terra para sobreviver. [...]

P - Pensa, então, que foi un condicionalismo geográfico que levou os galegos emigrar?.

R - Sim, foi un condicionalismo geográfico e unha necessidade premente. As terras eran normalmente arrendadas, mal davan para um quanto mais para um agregado familiar numeroso....

P - Assim parece que as condições geográficas se aliou uma condicionante social, ou seja a própria estrutura e organização da sociedade contribui para a emigração galega?

R - Exactamente, o galego foi sempre enxovalhado pelo poder central. Essa circunstância, felizmente, já acabou.

OS PROTAGONISTAS DA EMIGRACIÓN

Para a identificación e a completa definición do protagonista da emigración valémonos das estatísticas oficiais que con meticulosidade burocrática realizou a Administración sobre os seus nacionais emigrados. Compre por tanto advertir de entrada que este tipo de documentos non computa os migrantes clandestinos que son, por exemplo a maior parte dos exiliados e tamén dos galegos emigrados dende Portugal, país no que buscaban refuxio rápido aqueles que pretendían eludir o servico de armas para posteriormente expatriarse a terceiros países. Da lectura dos datos que aquí se expoñen tirase que a emigración foi predominantemente unha misión de varóns, menores de vintecinco anos de idade, cun nivel formativo escaso estando ocupados antes da migración no sector secundario.

EMIGRACIÓN EXTERIOR ESPAÑOLA CLASIFICADA POR (GRUPOS DE EDADES 1946-63)

Grupos de idade	Emigración transoceánica		Emigración a Europa	
	Nº emigr.	%	Nº emigr.	%
Menos de 15 anos	116.490	15,85	1.545	0,32
De 15 a 25 anos	153.188	20,86	122.136	25,52
De 25 a 55 anos	413.064	56,24	353.699	73,73
Máis de 55 anos	51.764	7,05	2.106	0,43
Total	734.506	100,00	479.666	100,00

EMIGRACIÓN EXTERIOR ESPAÑOLA, CLASIFICADA POR SEXOS (1943-63)				
Años	Emigración transoceánica		Emigración continental	
	Hombres	Mujeres	Hombres	Mujeres
1946	3.472	2.103	sen datos	sen datos
1947	7.491	6.041		
1948	10.697	8.459		
1949	24.433	17.477		
1950	31.792	23.522		
1951	33.193	23.714		
1952	33.507	23.141		
1953	26.893	17.679		
1954	31.436	20.982		
1955	33.097	25.140		
1956	29.449	23.633	2.412	296
1957	33.393	25.507	6.521	314
1958	25.567	21.612	12.801	654
1959	18.032	17.188	23.322	733
1960	18.980	15.348	38.047	2.791
1961	19.662	16.833	84.476	19.556
1962	18.415	17.766	131.488	18.428
1963	12.597	13.255	137.718	23.107
Total	413.106	301.721	436.785	65.879

EMIGRANTES POR SECTORES ECONÓMICOS (1946-63)						
Poboación	Ultramar		Europa		Total	
	Emigr.	%(*)	Emigr.	%	Emigr.	%(*)
Sector primario	129.803	35,72	295.550	61,82	425.353	50,55
Sector secundario	147.187	40,51	168.411	35,21	315.598	37,51
Sector terciario	86.358	23,77	14.177	2,97	100.535	11,94
Total poboación activa	363.348	49,47	478.138	86,73	841.486	68,96
Poboación inactiva	371.158	50,53	6.342	13,27	377.500	31,04
TOTAL CONXUNTO	734.506	100,00	486.580	100,00	1.218.986	100,00

Fontes: *Estadísticas de emigración exterior de España*; Ministerio de Trabajo (España)

CONCLUSIÓN

Cando emprendiamos o estudo das causas da emigración galega buscabamos dúas cousas: recoñecer quen emigraba e identificar as causas das migracións.

As circunstancias ata aquí referidas fan reiterada referencia a situacións propias do mundo rural. Así pois todo parece indicar que a emigración é unha desafortunada característica inherente ós homes do agro.

A realidade confírmannos que así é. Os estudos¹ e as estatísticas reflicten que entre os emigrantes é maioritaria a participación da poboación rural, que traballa na industria agraria precapitalista e posúe niveis de renda baixos pero non mínimos.

Para concluír queremos manifestar a nosa identificación con Sixirei² no referido as migracións modernas en Ga-

¹ A este respecto v. p. ex.: CARDÍN TORÑO. Emigración. En *Gran Enciclopedia Gallega*, p. 30

² SIXIREI PAREDES, C. *Galeguidade e cultura no exterior*, p. 46-47

licia. Estas non serían o resultado

...dunha superpoboación desbordante, nen do afán de aventuras dunha colectividade nacional con telúricas vocacións de pobo errante. Esa retórica oca que tanto gostou para disfrazar-lo drama dun país historicamente derrotado. A emigración é o resultado e, ao mesmo tempo, o mais craro sintoma do fracaso sen paliativos, da política sistematicamente aplicada polos sucesivos gobernos españois, foran liberais ou conservadores, republicanos ou monárquicos, dictatoriais ou democráticos, moderados ou progresistas, que se sucederon en Madrid dende a morte de Fernando VII ata a chegada da Segunda República.

Finalizamos este capítulo reproducindo aquí as conclusións de dous recentes traballos promovidos por institucións de solvencia, *Fundación Fondo para la Investigación Económica y Social* e a Consellería de Ordenación do Territorio e Obras Públicas. A primeira conclúe así de clara un estudio publicado en 1979 sobre o retorno na provincia de Ourense¹: "La causa primordial de la emigración es, con toda probabilidad, esencialmente económica" en tanto a COTOP pon fin ó seu *Estudio de reconocimiento territorial de Galicia. Identificación y explicación de problemas territoriales*² en estes termos

...en la actualidad el problema de la industrialización en la región está todavía sin resolver, su fracaso y su insuficiencia vienen probados por las altas tasas de emigración y de altos índices de poboación activa agraria...

O mellor dato que podemos utilizar para explicar a importancia da razón económica como desencadeante da emigración queda expresado na táboa³ que segue. Nela móstranse as principais partidas -ingresos por turismo, remesas de emigrantes e importacións- da balanza de pagamentos do sistema económico español entre os anos 1960 e 1976. Comprobamos claramente a transcendencia das aportacións realizadas por quen algúns dan en chamar os exiliados económicos.

PRINCIPALIS PARTIDAS DA BALANZA DE PAGAMENTOS ESPAÑOLA (en millóns de ptas)

Data	Importacións	Exportacións	Ingresos por turismo	REMESAS DE EMIGRANTES
1960	41.287	44.710	17.790	3.321
1965	165.347	61.147	66.294	18.043
1970	302.765	172.022	117.655	32.814
1975	862.293	448.224	199.853	55.764

¹ *La emigración en la provincia de Orense. El retorno y sus perspectivas*; p. 21

² *Estudio de reconocimiento territorial de Galicia. Identificación y explicación de problemas territoriales*, p. 44.

³ Fonte: Ministerio de Comercio, *Balanza de Pagos de España*.

El campesino y el burro visitaron a los parientes del campesino en la aldea, para pasar la noche con ellos. Esos parientes estaban construyendo precisamente una casa ilegal en el suburbio. A esas casas las llamaban [en turco] *gecekodu*, "llegadas de noche", es decir, tenían que ser construidas en una noche y, si se estaba dentro con unas camas, la policía no podría ya seguramente derribarlas.

El pariente preguntó al campesino qué viento lo había traído a Estambul. El campesino estaba muy cansado. El burro respondió:

-¿No lo has oído En *Alamania* llueven perlas. Una perla de esas llovió en el oído del tío del campesino, y el campesino va a *Alamania* a recoger perlas.

El burro y el campesino cayeron en la cama. Hacia el amanecer se despertaron... sin techo sobre sus cabezas, mientras llovía polvo sobre ellos. La policía había arrasado ya la mitad de la casa. El campesino y el burro tuvieron que ir rápidamente a la oficina alemana de colocación para el control médico. El pariente de la aldea comenzó a construir otra casa ilegal y dijo al campesino:

- Tráete una casa de *Alamania*.

Emine Sevgi Özdamar
La lengua de mi madre

INTRODUCCIÓN

Das moitas causas que na bibliografía dos estudos migratorios se presentan como desencadeantes dos procesos migratorios unha delas resúltanos especialmente próxima. Esta é a necesidade que de dotarse de casa de seu teñen os individuos.

No ámbito desta tese comprobamos que maioritariamente o proxecto persoal de emigración contén en si mesmo o da casa construída. Esta tendencia, detectada por moitos dos que se aproximaron ó estudio dos movementos migratorios confirmámola entre os nosos informantes durante o traballo de campo.

Villanova¹ quere ver aquí o aseguramento contra a precariedade nun contexto caracterizado ata tempos moi recentes pola inexistencia de políticas institucionais de auxilio social e de promoción da vivenda. Cardelús² e Ramón y Ballesteros³ ensarillan a cuestión da vivenda con outras forzas, que no seu conxunto serían as desencadeantes da emigración. Dinos o primeiro que “la exigencia de satisfacer un determinado grado de necesidades sociales (educación, asistencia sanitaria, vivienda, relación y comunicación personal, etc.)” provoca este fenómeno social”. Non moi distinta é a opinión do segundo, quen ve na expatriación a “evasión a dictados de la necesidad; la rebelión contra una vida que no ofrece mayores estímulos, y en una palabra: el incontentido deseo de una emancipación económica que dignifique al individuo y le haga ensanchar las perspectivas de unos horizontes que tantas veces no es capaz de encontrar en su país” para concluir que, no estranxeiro “a costa de muchos sacrificios [os emigrados], son capaces de conseguir, lo que jamás pudieron lograr en sus pagos. Por ejemplo: un sobrante en metálico que les ha permitido construir una casa, y el importe de unas pesetas para guardarse sus propias espaldas”.

A construción da vivenda propia aparece como factor que provoca a expulsión de poboación en tódalas sociedades rurais depauperadas. Recollemos aquí algúns exemplos tanto en terras próximas como en países afastados tal como Xapón ou Bangla Desh.

¹ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 28.

² CARDELÚS, J. e PASCUAL, A. *Movimientos migratorios y organización social*; p. 36.

³ RAMÓN Y BALLESTEROS, F. de. *Los que ganaron la aldea: (Radiografía de un pueblo)*; p. 117

Reproducimos aquí as interesantes conclusións do estudio de Kobayashi¹ sobre o retorno dos xaponeses á súa terra nai na rexión de Kaideima, emigrados masivamente á cidade canadiana de Vancouver no primeiro tercio deste século.

First priority was given to housing. Those who had not previously owned their own homes bought land and built houses. [...]. Those who already owned houses improved them. Many also bought additional land and built houses for second and subsequent sons, those who in similar circumstances but without the advantage of emigrant wages would have moved to urban areas in Japan and never returned to Kaideima. For many, there were periods of up to twenty years and longer before a return to Japan could be accomplished and the houses occupied².

Non menos interesante é o referido por Gardner³ sobre as actuacións dos naturais de Talukpur (Bangla Desh) emigrados en Londres, unha vez retornados a súa terra.

The use of remittances [polos emigrantes] to build new houses has been reported all over the world. In Talukpur these are *pucca* (stone), and painted in bright colours, sometimes with designs of flowers along the outside trellises and the name of the owner and date of building embellished on the front. They have large, spacious rooms with wooden doors, and sometimes cement floors (not in Talukpur). Many have windows, and all have verandahs running along their fronts, so that women can sit and work in the fresh air, but need not be exposed to the eyes of strangers. One house in Talukpur has two storeys; in richer Londoni⁴ villages this is common place.

Many migrants still live in the bamboo-and-mud houses which are common to Bangladesh, and to much of the village. The poorest of these amount to no more than tiny, airless huts without a tube-well or latrine. But no Londoni lives in such a place (although some migrants to the Middle East do)⁵.

¹ KOBAYASHI, A. Emigration to Canada and development of the residential landscape in a japanese village... . *Canadian Ethnic Studies*; p. 122

² A primeira prioridade dábaselle á habitación. Aqueles que non posuían previamente vivenda de seu mercaron terra e construíron casa. Aqueles que xa tiñan unha casa en propiedade mellorárona. Moitos tamén compraron máis terras e construíron unha segunda casa para o segundo e os subseguintes fillos, aqueles que en circunstancias semellantes pero sen os beneficios dunha migración teríanse trasladado a unha das áreas urbanas do Xapón e nunca retornarían a Kaideima. Moitos, tomáronse prazos de ata vinte anos e máis antes de que o seu retorno a Xapón significase a ocupación da súa vivenda.

³ GARDNER, K. Global migrants, local lives: travel and transformation in rural Bangladesh, p. 133

⁴ *Londoni* é a denominación coloquial que reciben na súa terra os naturais de Bangladesh retornados de *London* (Londres).

⁵ O uso de remesas [polos emigrantes] para construír novas casas ten sido referido en todo o mundo. En Talukpur son de *pucca* (pedra), e pintadas en brillantes cores, algunhas veces con deseños de flores nos valados exteriores e o nome do propietario e a data de construción decorando na fachada. Teñen grandes, espaciaosas habitacións con portas de madeira, e as veces están pisadas en cemento (non en Talukpur). Moitas teñen ventás, e todas teñen galería en todo o seu frente, así que nelas poden sentar as mulleres e traballar ó fresco, sen estar expostas ós ollos dos estranos. Unha casa en Talukpur tiña dous pisos; nas casas dos *Londoni* ricos isto é un feito corrente. Moitos emigrados aínda viven nas casas de bambú e barro que son propias de Bangladesh e comúns nas aldeas. Os máis pobres non poseen máis que cativas e mal ventiladas cabanas sin auga encanada ou letrina. Pero ningún Londoni vive nestas condicións (se ben algún emigrantes do Medio Este si).

Máis próximas a nos son as descripcións que a continuación expoñemos, referidas ó Algarve, a Castela e a Andalucía. Así as cousas, no distrito no Algarve, concretamente no distrito da Guarda no sur de Portugal, segundo unha enquisa realizada por Alberto Martinho¹ en 1980, un 62% dos emigrados referíanse á construción da casa propia como esforzo prioritario en tanto que outros² investimentos acadaban posicións secundarias.

Kenny³ no seu estudio sobre os efectos da emigración en Ramosierra (Soria) describe o escaso impacto das achegas económicas dos retornados sobre os sectores productivos do sistema económico local, inclúe a construción⁴ da vivenda entre as accións prioritarias dos retornados. David Gregory⁵ descobre tamén este tema en Andalucía, onde para os emigrantes, de cara a "maximizar su seguridad en su comunidad lo primero y principal es establecer una vivienda separada o mejorar materialmente la situación de su casa".

A CASA, UNHA NECESIDADE DE SEMPRE

Na ampla bibliografía existente sobre o tema faise notar que a determinación da importancia real da consecución da casa sobre a decisión de emigrar formou parte xa en datas moi temperás do debate que en Galicia se deu encol da emigración, as súas causas, beneficios, prexuízos e, no seu caso, formas de evitala. Nesta polémica Carreiras y Candi⁶, en 1915, terciarán loando á emigración

En la forma que hacen hoy muchos su viaje a América, hay mucho de la emigración de las aves. Van únicamente a la zafra a Cuba, a la recolección a la Argentina y a otros países, como iban antes a la siega a Castilla, con la diferencia de un viaje más cómodo y con mayor resultado que les permite realizar en breve plazo un modesto capital que de otro modo no verían junto jamás. Con él aumentan su propiedad territorial, edifican su casa, libran sus fincas del foro y ellos se redimen y hacen hombres.

¹ MARTINHO, A. T. *Sondagem a emigrantes no distrito da Guarda*, Cadernos da Revista de Historia Económica e Social, p. 170

² Estes son: o depósito a prazo (31 %), a adquisición de terras (27 %), a compra de títulos en sociedades inmobiliarias e a compra de pequenos comercios (3,7%).

³ KENNY, M. e outros: Los vínculos de los expatriados españoles del siglo XX en su país natal. En *Los aspectos cambiantes de la España rural*, p. 181

⁴ Segundo Douglass as remesas "Pueden contribuir a pagar impuestos, o curar una enfermedad, o para poner techo nuevo en la casa de la familia, pero en todo caso no surten consecuencias espectaculares en la comunidad como tal."

⁵ GREGORY, P. P. Rural exodus and the perpetuation of Andalusia. En *Los aspectos cambiantes de la España rural*, p. 144

⁶ *Geografía general del Reino de Galicia*. t. I; p. 130

En termos parecidos maniféstase, uns anos despois, a Asociación de Propietarios de Lugo, no seu Informe *Sobre Cuestiones Forales a Cortes*¹

...También se achaca a la subdivisión del agro gallego, la corriente emigratoria y nada más lejos de la verdad. [...] En Galicia es muy corriente, constituye la característica especial de la corriente emigratoria, el hecho de que miembros de una familia se ausenten para América con el único objeto de ganar el dinero suficiente para mejorar una casa, para adquirir una finca confinante para aumentar su producción, y una vez obtenida la cantidad estrictamente necesaria para realizar sus proyectos, regresan a su hogar para invertir en él lo que con su trabajo han obtenido, sin perjuicio de repetir la excursión cuando nuevamente estimen conveniente realizar una mayor valorización de los terrenos que cultivan.

Esta opinión veu sendo sostida deica hoxe por practicamente tódolos investigadores da materia xa que o proceder aquí referido mantívose entre os que emprenderon a migración nas postremeiras do século XX.

Así Sandomingo² en 1995, analizando as circunstancias da emigración dos galegos cara a Europa di

... a diferencia de otros tiempos, la emigración de nuestros días parece centrar su ilusión en el logro o la determinación de una pensión de jubilación o, en su caso, de enfermedad y, previa la inversión de los recursos obtenidos y ahorrados en una vivienda en el núcleo más próximo, de los tradicionales o en expansión, vinculándose a él de por vida y creando así nuevo asiento familiar.

Os primeiros traballos sobre a emigración desenvoltoos xa con metodoloxía científica tamén detectaron esta cuestión. Así é polo que no estudio³ "Migración y sociedad en la Galicia contemporánea" afirmase -agora con certa acritude- que

... la generación actual de Galicia, la de la guerra civil es una generación itinerante aún cuando sus actos traslativos, desde el campo a la ciudad, cuando no al extranjero, están dictados por acuciantes necesidades económicas, que en parte podrían cubrirse con la mejora de cultivos y ganadería, con el desarrollo de industrias derivadas y con el mejoramiento de las condiciones de vida del habitat rural.

Parecidas conclusións presenta o traballo desenvolto pola *Fundación Fondo para la Investigación Económica y Social*⁴

En cuanto a la vivienda, hoy nadie duda de que uno de los factores condicionantes de la situación social que predispone y empuja fuera al emigrante es la inadecuación de la vivienda, expresión de unas pautas tradicionales, pero también de una inferioridad económica y de entorno que facilita la toma de conciencia y la convicción de que lejos de allí se puede vivir mejor.

¹ Informe que sobre cuestiones forales presentan a las Cortes Constituyentes la Asociación de Propietarios de la Provincia de Lugo, p. 17

² SANDOMINGO, T.: El Campo Gallego : la mutación de su paisaje. En *La Coruña, paraíso del turismo*, 1995.

³ *Migración y sociedad en la Galicia contemporánea*, p. 120

⁴ *La emigración en la provincia de Orense. El retorno y sus perspectivas*, p. 42

Cando avaliamos o impacto real das remesas dos emigrantes sobre a vivenda rural, unha vez máis debemos facer constar que nos estamos a mover nun terreo que nunca foi obxecto da investigación nin sequera da estatística.

Para o auxilio do noso traballo temos que recorrer entón a fontes indirectas como son a determinación dos momentos nos que se universalizan os equipamentos da vivenda ou se producen determinadas melloras que hoxe temos por imprescindibles no fogar.

Nesta orde de cousas, datos como a variación no número dos seus usuarios do edificio e a implantación de instalacións hixiénicas -que son ofrecidos polos censos¹- vannos permitir fundar as nosas hipóteses.

CONCLUSIÓNS

Confirmamos a primacía da demanda de construción, ampliación ou reforma da vivenda propia entre as causas desencadeantes da migración en tódolos tempos.

Facemos nosa, a autorizada opinión de Paz Andrade², quen afeito no estudo da transformación social da Galicia contemporánea, que “no una mera crisis económica” ve, tanto “en la creciente inhabitabilidad de la vivienda rural como en el espejismo de la sociedad de consumo las causas que imprimieron al proceso crónico de la desintegración rural un grado de aceleración prácticamente incontenible”.

Os masivos movementos migratorios sucedidos en Galicia no último século e medio e, en particular no tercio final do século XX, son a expresión do referido proceso de desintegración do mundo rural.

¹ Presentamos aquí esta pequena táboa como adianto da expresiva remesa de datos que temos extraído dos censos de vivendas e que se exponen noutro lugar desta tese. A súa lectura faínos evidente a mellora das condicións de habitabilidade da vivenda -principalmente no ámbito rural- coincidindo co período de eclosión das migracións a Europa.

Data	Fogares con lavadora automática	Data	Fogares sen auga corrente	Data	Vivendas ateigadas (3 ou máis individuos por cuarto)
1976	1,3 % (no medio rural)	1968	92 %	1968	4 %
1999	93,1 % (media galega)	1981	8,9 %	1991	0,13 %

² PAZ ANDRADE, V. Los gallegos. En *La sociedad y la economía*, p. 92.

...nunca mejora su estado quien muda solamente de lugar y no de vida y costumbres.

Francisco de Quevedo y Villegas
Historia de la vida del Buscón llamado Don Pablos

INTRODUCCIÓN

O continxente humano que emigrou de Galicia durante o século XX aproxímase ó millón de individuos¹. A magnitude da cifra resulta aínda máis impresionante habida conta de que estamos a falar dun país pequeno, cunha poboación, que no período referido nunca acadou os tres millóns de habitantes.

Tan masivo fluxo de xentes non deixou nada indemne, repercutindo a nivel demográfico, económico, social, político e cultural tal e como nos di Sánchez López² "... la salida de los emigrantes obliga a una reestructuración profunda del *espacio social* de la comarca. Una *recolocación* de hombres, de cosas, de creencias, de costumbres, de instituciones y su transformación interna."

Dende a antropoloxía as migracións interprétanse como unha parte do proceso de modernización da comunidade humana. Neste caso o retorno dos emigrantes é un axente do cambio cultural que antecede á mudanza dos patróns tradicionais de vida da poboación. Este proceso -asi nolo refire Gregory³- ten interesado tanto ás máis antigas civilizacións, como ás sociedades tribais relativamente menos sofisticadas, xa que todas "... han dado igualmente prueba de no ser capaces de resistir el señuelo de la modernización, posibilitado por medio de la migración, con sus promesas de un mejor bienestar material."

Os analistas da nosa realidade deron conta sistematicamente do impacto que a emigración tivo e ten na caracterización deste país. Por eso non nos sorprende que un dos máis recurrentes temas na nosa historiografía contemporánea sexa o debate coñecido como "debate das remesas" é dicir, aquel que se planteou entre os detractores e os instigadores da emigración. Este debate, tendo momentos de diferente intensidade, implicou a todos que se achegaron ó estudio das nosas cousas.

Como iniciador queremos citar aquí a Manuel Murguía quen aló por 1910 xa consideraba "fundamental" a aportación dos emigrantes para a prosperidade económica do país. Das opinións máis recentes traemos a de Manuel

WELCOME saúda o felpudo inglés no umbral dunha casa de Sabardes, Serra de Outes

¹ Estas cifras equivalen a un volume medio anual de 10.000 emigrantes. Considerando que a idade habitual na que se emprendía a emigración situábase entre os quince e os vintecinco anos, un individuo tipo antes de expatriarse tería visto emigrar, por diante súa, de 150.000 a 250.000 compatriotas (entre os que se incluírían veciños, amigos e familiares).

² SANCHEZ LÓPEZ, F. *Movimientos migratorios de Galicia*, p. 159.

³ GREGORY, D. D. Rural exodus and the perpetuation of Andalucía. En *Economic transformation & Steady-state values*, p. 137.

Rivas¹, contraposta -como vemos- á do home de Rosalía:

El gran drama de la emigración es que no transformó la economía gallega. Ayudó a muchas familias a sortear el umbral de la miseria pero no cambió la faz de la Tierra prometida, ocupada, eso sí, por un enjambre de oficinas bancarias atraídas por el flujo de divisas. Hay lugares en Galicia donde faltan los servicios más imprescindibles, pero no es difícil encontrar una sucursal bancaria, de la más diversa procedencia, con rótulo reluciente.

EFECTOS DAS MIGRACIÓNS DO CICLO AMERICANO

Non querendo terciar nun debate que consideramos alleo limitarémonos a expoñer as posicións duns e de outros.

Iniciamos a exposición reproducindo un artigo anónimo publicado en 1914 no xornal bisemanal vilalbés *El Ratón*²

No hay apenas casa en que no viva ningún habanero. Con raras excepciones todos viven independientes, sin tener que mendigar protección de ningún déspota perdonavidas. Y esa vida independiente, garantía de libertad, para ejercitar lo derechos del ciudadano, unida a la cultura y a las virtudes cívicas que aprendieron en tierras y países menos llenos de vicios políticos, son el gran medio de revolución social. [...]

De Cuba viene el dinero que se necesita para atajar el hambre de los años míseros; de Cuba viene el dinero para todas las obras benéficas que aquí hacemos; en Cuba se fundan sociedades de instrucción para levantar en las parroquias edificios escolares donde educar a la juventud que el municipio y el Estado abandonan; de Cuba tienen que venir, por consiguiente, los vientos de fronda que barren para siempre el obstáculo de todo progreso; el caciquismo imperante, enemigo de la instrucción, de la eficiencia y del bienestar del pueblo.

Tan apaixonada defensa da emigración só pode entenderse nunha sociedade tensionada por crónicas e múltiples carencias das que as necesidades sociopolíticas non estaban ausentes.

O historiador Núñez Seixas³ nos seus recentes traballos ve -con criterios estritamente científicos- nos *indianos* personaxes que axudaron a acadar estes obxectivos, contribuíndo

...de maneira decisiva a forxar e engrosar no rural galego unha elite inqueda e activa [...] tanto uns coma outros pódese afirmar, desempeñaron unha función modernizadora no plano sociopolítico en Galicia, novos hábitos organizativos e, ata certo punto, novas maneiras de vivir a política.

O certo é que as contribucións económicas dos emigrados supuxeron para a Galicia de entreséculos o impulso da

¹ RIVAS, M. *Galicia, Bonsai Atlántico : descripción del antiguo reino del oeste*; p. 78

² *El Ratón*, n. 40- 41, (1914)

³ NÚÑEZ SEIXAS, X. M. ¿Americanos revolucionarios ou indianos reformistas?. Sobre os emigrantes e a política na Galicia da Restauración (1900-1923). *Anuario Brigantino*, n. 17, p. 228

súa agricultura. Isto era o que lle daba pé ó xornalista Luís Pita¹ en 1922 a manifestarse así "... llega el gran reflujo benéfico de la emigración: las transformaciones de cultivos en Galicia, el tránsito de nuestra economía de consumo a una economía industrial [...] ¿De dónde puede sacar el labrador el capital? De América."

Ningún dos estudos contemporáneos que se teñen feito sobre a migración do ciclo americano deixa de recoñecer esta realidade. Ase de claro é Villares²

El éxodo hacia América permitió liberar a la agricultura de la fuerte presión demográfica que sufría y proceder así a un incremento de la actividad y la producción (mediante mejoras técnicas y organizativas) y, en fin, la mayor mercantilización de la producción agraria gallega que se observa en el primer tercio del siglo veinte sería impensable sin el fenómeno migratorio...

vendo no

pago de contribuciones, el desempeño del "gando posto", la adquisición de tierras llevadas en arriendo, la eliminación de rentas forales y, finalmente, la compra de tierras e incluso lugares de importante extensión a viejos hidalgos, nobles o propietarios urbanos...

o destino concreto do aforro do emigrado.

Por outra parte sorprende que o capital canlizado cara a investimentos industriais fora moi escaso, limitándose a aventuras illadas de solitarios emprendedores³. A este respecto Xan Carmona⁴ nos explica que

El indiano gallego, el que hizo verdaderamente capital en América, después de redimir los foros de las tierras familiares, se instala en la ciudad o en la cabecera de su comarca y vive en muchos casos de las renta que le proporciona el capital acumulado. Cuando invierte, lo hace en más tierras, o -menos veces- en una pequeña tienda

[...]

Un tal comportamiento era extremadamente razonable; después de sudar para hacer fortuna en América, el indiano quería invertir sobre seguro, y en Galicia lo seguro era la tierra. Porque si el dinero repatriado que llegó a Cataluña en la década de 1820 tras la pérdida de las colonias continentales sirvió para dar impulso a la mecanización de la industria algodonera, fue porque ya existía toda una estructura industrial que permitía ofrecer a los posibles inversores unas razonables esperanzas de beneficios; situación esta muy distinta de la de la Galicia de la misma época.

Así pois podemos pensar que a influencia económica real da emigración limitouse a enriquecer a un reducido gru-po

¹ PITA ROMERO, L. La civilización que crean los humides. *Casa América - Galicia*, p. 2.

² VILLARES PAZ, R. El indiano gallego: Mito y realidad de sus remesas de dinero. *Los Cuadernos del Norte*, p. 32

³ Presentabamos noutra parte desta tese algúns casos de experiencias industriais promovidas por retornados. Por exemplo a de Manuel Losada Carrara, enriquecido en Cuba. Retornado a Vigo funda na década dos dez deste século a Compañía General Gallega de Electricidad, a Compañía de Tranvías Eléctricos de Vigo e a Vidriería Gallega. Tamén é significativa a experiencia de Eloy Domínguez Veiga, nacido na Garda en 1885 e emigrado en 1920 a Manises (Valencia) onde traballa na afamada fábrica de cerámica da localidade. Retorna xubilado a Catoira e aquí levanta a fábrica de gres cerámico que aínda hoxe está operativa. Notable é tamén a actividade neste campo de García Barbón, quen establece entre outras industrias, o balneario de Cabreiroá e a liña de autobuses Verín - Vigo.

⁴ CARMONA BADÍA, X. Los indianos y la cuestión industrial en la Galicia del XIX. *Los Cuadernos del Norte*, p. 45

de individuos -navieiros, bancarios, especuladores de terras, ganchos captadores de emigrantes e pouco máis- en tanto que para a meirande parte dos individuos que permaneceron en Galicia o esforzo dos seus familiares na diáspora traducíuse nun limitadísimo aporte, tal e como se deduce das investigacións realizadas por Villares¹ na comarca de Chantada

A pesar de que eran muy cuantiosos los giros anuales remitidos, también eran muy copiosos sus destinatarios. Por esa razón, el conocimiento detallado de estos recipiendarios de envíos de dinero desde América permite comprender los límites y la auténtica dimensión de estos flujos financieros tan elevados en términos absolutos. De los datos relativos a algunos destinatarios de giros domiciliados por la casa de banca de Soto [radicada en Chantada] se desprenden algunos hechos significativos. La mitad de ellos no recibe más que un giro en toda su vida y el promedio general de las remesas se sitúa en una cantidad inferior a las setecientas pesetas.

concluindo que o capital dos emigrantes americanos

...con ser importantante y haber tapado muchos huecos que la economía interna gallega no sería capaz de cubrir, no se concentró en grandes inciativas industriales, comerciales o bancaria. Su destino fue más humilde y disperso, tal como correspondía a la categoría social de los dos polos de las remesas.

At the left is a mother and child as they stepped off a boat from Europe; at the right the same persons the next morning ready to meet the husband and father for the first time in 1-2 years.

As pautas de vestido acusan os efectos das migracións. A imaxe que aquí presentamos formaba parte dun estudio oficial -publicado na década dos vinte- sobre a adaptación dos inmigrados á cultura ianqui. Ilústrase a vestimenta dunha muller e dunha nena "before and after" asúa chegada ós EE. UU. Reprodúcese do libro de M. Shapiro, *Ellis Island* (1991), p. 159. Na foto inferior comprobamos esto mesmo na Galicia contemporánea. Obtida na porta de chegadas do aeroporto de Santiago, representa o encontro entre un home, retornado tras dunha prolongada ausencia e un familiar non emigrado. Foto: Xoán A. Soler, *La Voz de Galicia*, 31-10-1995, p. 24

¹ VILLARES PAZ, R. op. cit. p. 34

As influencias inmateriais das migracións foron, sen dúbida, as que meirande preocupación levantaron no seu momento entre as persoas con opinión e tamén as de meirande transcendencia real diante da modernización de Galicia. Entre estas espertaron grande preocupación as perturbacións no comportamento social dos retornados. O influínte Vicente Risco¹ retrata de maneira apocalíptica as transformacións que neste eido se producían na década dos vinte

No orde moral, América mandounos a irrelixión, o rompimento dos vencellos familiares, a falta de respecto e mesmo o trato cruel aos vellos, a frecuencia do adulterio, as prácticas anticoncepcionistas e o aborto provocado, os praceres contra natura, os narcóticos e os estupefacientes, a falta de pudor nas mulleres, a falta de escrúpulos nos negocios, o desprezo da vida agrícola, a despoboación do campo, etc.

Todo elo fai que se requira unha profunda acción sanitaria e moral no campo galego para empecer a extensión de males que moitos deles están aínda nos comezos, e un severo control sobre a emigración para reducila e canalizala.

Sorprendente é tamén a relación que o galeguista quere establecer entre emigración e enfermidade²

...a emigración ten outros efectos, se cadra máis importantes, de orde vital e de orde moral. A raza galega, unha das máis robustas de Europa, decaí vitalmente por mor da emigración. En parte polo exceso de traballo a que se entregan en América, con defeito de mantenza e a veces a climas esgotadores, e polo exceso de traballo que carrega sobre os que fican; en parte polo aviciamento de costumes, polo consumo de café e de alcohois que se introduciu nas aldeas, por unha vida menos natural que hoxe se fai... O certo é que enfermidades que denantes non se coñecían fixeron a súa aparición no agro galego. Entre elas revisten unha extraordinaria gravidade, pola rapidísima extensión: a tuberculose, a avariose e o cancro, as que non hai dúbida que nos viñeron principalmente de América.

Tamén Álvarez Limeses³ vía na emigración americana a orixe da tuberculose

Una de las principales causas productoras de esta enfermedad en Galicia es la inmigración. América, que se lleva lo más florido de nuestra juventud, nos devuelve anualmente un gran contingente de tuberculosos, producidos por agotamiento en el trabajo y por contagio masivo.

Sendo así de conservadores os argumentos referidos á transformación dos costumes e da saúde pública ben podemos imaxinar o sentido das opinións verbo das transformacións de orde política provocadas polos emigrados retornados. Unha vez máis na obra enciclopédica de Carreras y Candi⁴ encontramos a opinión que nos interesa.

Agora referíndose ós canteiros de Cotobade advírtenos que estes homes

...trabajan en toda España; algunos van temporalmente a las minas de Asturias, no pocos a poblaciones como Madrid, Vigo y Orense, etc, de donde suelen regresar con ideas socialistas con el marchamo de agrarias, que se traducen en la constitución de asociaciones políticas.

Inscripción en lingua portuguesa nunha casa en Caritel, Pontecalde-las.

¹ RISCO, V. *O problema político da Galiza*; p. 63

² RISCO, V. op. cit., p. 63

³ *Geografía general del Reino de Galicia*. t. XII, p. 107

⁴ *Geografía general del Reino de Galicia*. t. XII, p. 322

En xeral en Galicia durante a fase migratoria americana predominan as testemuñas de observadores alarmados sobre o negativo influxo dos retornados nos costumes e comportamentos sociais. Opinión común era -e así nolo recorda Núñez¹- definir ós retornados como

...descreídos, irrelixiosos e potenciais revolucionarios, que perderan na América o respecto polas tradicións e, influídos polo move-mento obreiro arxentino ou cubano, a masonería e mailas *malas lecturas*, converténdose á súa volta a Galicia en instigadores de ideoloxías *subversivas*.

O crego Ramón Castro López², estudioso das cuestións migratorias, laiarase en 1929 dende a súa parroquia nas terras de Lemos que no agro galego, "donde se respiran aires puros y costumbres puras, a donde no llegan las doctrinas de los sectarios de nuestros días", o influxo dos *americanos* insería o desprezo "a la fe cristiana y a las veneradas tradiciones de nuestros mayores". O mesmo Otero Pedrayo³, terciará -nunha data tan tardía como 1965- no tema, comparando as formas de conducirse dos nosos paisanos no agro coas dos habaneiros

... O labrego antigo movíase "canónicamente", traballando, camiñando, na casa, no baile. Todos os seus aitos -na lareira, comendo, falando ó domingo, deitando a súa xente e deitándose- obedecían a régula, e cortesía. E non "paseaba" nin polo campo da festa. Sabíanse enteirar en fatos, en grupos, no folgo, no peirao, cun senso xerárquico. Os "habaneros", ós mediados do século XIX, e moito despois algúns noivos, diron en paseare, entre a crítica e repunanza da aldea...

En resume, o retornado é visto como un axente perturbador tanto polos seus novos costumes -adquiridos nun medio urbano- como polas súas ideas progresistas e laicistas, enfrontadas contra o ordenamento político- social tradicional.

Moitos dos efectos inmateriais aquí referidos chegaron á Galicia rural a través dos numerosos centros educativos construídos ou equipados pola munificencia dos emigrados. Advertimos que nos máis destes centros impartíanse ensinanzas cun criterio laico e con metodoloxía renovadora. Desta maneira estas escolas aldeás devirán con frecuencia en niños de conflitos entre as forzas conservadoras e as progresistas da localidade. A súa clausura polas autoridades, xeneralizada tralo trunfo fascista na Guerra Civil resulta ben expresiva.

Vicente Peña⁴ profundo coñecedor da actividade dos emigrados no eido da educación tráenos novas dalgúns destes conflitos, como por exemplo o rexistrado en 1924, en Devesos, Ortigueira, cando o Gobernador Civil da Pro-

¹ NÚÑEZ SEIXAS, X. M. ¿Americanos revolucionarios ou indianos reformistas?. Sobre os emigrantes e a política na Galicia da Restauración (1900-1923). *Anuario Brigantino*, n. 17, p. 225

² CASTRO LÓPEZ, R. *Reseña histórico descriptiva de la parroquia de Villar de Ortelle y su comarca (...)*, p. 2

³ OTERO PEDRAYO, R. A aldea galega no seu decorrer histórico, en: *Grial*, nº 8, 1965; p. 136

⁴ PEÑA SAAVEDRA, V. A obra socioeducativa dos emigrantes orteganos, 1905-1936. *Encrucillada*, v. 7, p. 32

vincia da Coruña -previa unha inspección xudicial do material e a biblioteca escolar- ordenou a clausura da escola dos emigrados da aldea esgrimindo, entre outros argumentos, que no centro referido "se alimentan y difunden ideas disolventes, se ataca la religión del Estado y se siembran doctrinas perniciosas".

Entre as influencias inmateriais non podemos esquecer as lingüísticas. Como curiosidade traemos aquí a nova, datada en 1919, da presión que sobre o galego falado no lugar de Nespereira, Pontearreas, exercía a lingua portuguesa

La gente -dinos o nos informante¹- emigra desde hace muchos años a Portugal, de donde ha habido también inmigración a la parroquia, hasta tal punto de que ésta puede considerarse más como una aldea o aldeas portuguesas que gallegas, pues se habla el portugués preferentemente y no el gallego.

Moitos son os que ven nas migracións ás repúblicas sudamericanas a causa da expansión da lingua castelá na Galicia rural. Así se facía ver no artigo da sección "O que todo galego ten que saber" do semanario en lingua galega *A Nosa Terra* correspondente ó primeiro de decembro de 1926

Eiquí [en Galicia], os efeutos etnográficos da emigración nótanse na *costrución arquiteitónica e no vestido* (nos que tenden a imitar o que viron naquelas terras); no *idioma* (adoución do castelán ou corrupción do galego); no crebamento da *orgaización familiar* galega; nalgúnhas usanzas tradiciónas, especialmente na *múseca* (sustitución da gaita pola charanga ou corrupción da gaita, con claves, clarinete ou requinto, caixa, etc) e na *danza* (introdución do agarrado, bailes eisóticos); no relaxamento da *relixiosidade* (escolas laicas, etc); na introdución de *supersticións* novas (espiritismo, teosofía, etc.).

Algunhas vegadas, tamén produz aborrecemento polo traballo da terra. Moitos americanos, á volta poñen na aldea e deixan a aixada.

Obviamente as transformacións que os retornados provocaron ou induciron na súa terra -das que nesta cita xornalística se enumeran algunhas- resultaron ser decisivas para a evolución e transformación de Galicia. Hoxe, con perspectiva histórica estamos en condicións de afirmar -con Peña²- que á marxe das aportacións materiais as remesas intanxibles,

...inmateriales, invisibles o casi ocultas que a través de una amplia gama de recursos simbólico-comunicativos incluso subliminales incidieron en las mentalidades de la gente del campo, precipitaron mutaciones perceptivas y valorativas que luego se manifestaron en actitudes y comportimientos concretos.

Sen dúbida entre as remesas intanxibles a máis importante é a da formación e capacitación profesional das nosas xentes. Desto deu conta Carreras y Candi³ quen, coa súa inconfundible linguaxe manifestará en 1917 "... la emigración devuelve hombres fuertes y conscientes los que no hubieran, tal vez pasado de la categoría de cosas de

¹ *Geografía general del Reino de Galicia*. t. XII, p. 762

² PEÑA SAAVEDRA, V. El retorno. Las remesas escolares, benéficas y sociales de los emigrados. En *Galicia e américa : cinco séculos de historia*, p. 212

³ *Geografía general del Reino de Galicia*. t. I, p. 129

no haberse ausentado de la patria.

Os cambios culturais aníñan incluso na pia bautismal. José Luis e Delia teñen por fillos a José Luis -como o seu pai- e a Vanessa, chegada dalgún insólito lugar (físico ou mental). Nas imaxes da columna da dereita: a cancela da finca e a casa desta familia en Meixide, Palas de Rei.

Malia os graves prexuízos que a meirande parte dos estudiosos e individuos con opinión pública viron na emigración, nas máis das xentes deuse un manifesto agarimo a incluso admiración cara ó emigrado. Non en van a inmensa maioría das familias residentes no mundo rural estarían afectadas directamente por este fenómeno. Por esta razón os poetas da época cantaron ó emigrante en termos laudatorios. Non reproducimos aquí ningunha des-tas

odas. No seu lugar preferimos expoñer a opinión dun historiador¹ contemporáneo quen se expresa así verbo dos emigrados da súa vila natal

...por su carácter altruista, el americano era visto siempre con cariño por su compaisanos, pero también con respeto, que infundía no sólo con su casa, sus coches o su lengua castellana, sino también con su magnanimidad, experiencia y muchas veces con su simpatía, producto de la alegría del hombre que vuelve a casa con los frutos de su trabajo, la cual derrochaba y compartía con sus paisanos en sus venidas veraniegas.

EFFECTOS DAS MIGRACIÓNS DO CICLO EUROPEO

O debate das remesas non se cerrou co fin das migracións cara América, crecéndose diante da evidencia de que as remesas económicas dos emigrados galegos en Europa estaban a ser conducidas a destinos foráneos polas entidades bancarias nas que eran depositadas polas nosas xentes expatriadas en centroeuropa.

Moitos se preguntaron daquela en qué medida incidía en Galicia a emigración a Europa dende o punto de vista económico e social se ben algúns, cegados diante do caudal de divisas entrante non atinaron a ver máis aló do mostrador das oficinas bancarias. Por exemplo Ramón Canosa², quen retratou desta guisa a situación "...nuestros trabajadores emigrados refuerzan la economía regional, al tiempo que traen alegría a los familiares que se ven alejados de la penuria."

Se o diñeiro americano serviu para acceder á propiedade agraria fuxindo da aventura empresarial o capital europeo, tamén temerosos dlante dese risco, aplicárase na transformación da propiedade agraria. Destinos habituais serán tamén a construción de vivenda propia -desto falaremos en capítulo aparte- e a constitución dun pequeno comercio ou establecemento hostaleiro que asegure a sobrevivencia económica do individuo retornado. Conseguído todo isto, o diñeiro europeo dirixírase cara á satisfacción de necesidades secundarias, as veces suntuarias.

Os máis dos estudos coinciden en que o impacto económico da emigración no medio rural foi intranscendente por canto o caudal de divisas que chegou foi fraccionado e conducido xeralmente cara investimentos de escasa produtividade. A este respecto Rafael Baltar³ afirma que

¹ VILLA ÁLVAREZ, J. M. *La emigración guardesa a Puerto Rico*, p. 10

² CANOSA, R. *Nuevas estampas de un pueblo gallego*; p. 75.

³ BALTAR TOJO, R. *Arquitectura y preexistencias. Una referencia gallega*, p. 60

...al proceso de evolución rural no ha contribuido apenas el retorno del emigrante, conocedor de otras situaciones; tal proceso es obra preferente de quienes permanecieron en Galicia; los emigrantes retornados por propia voluntad, por paro en industrias exteriores o por jubilación, se limitan, en general, a la inversión de sus ahorros en la construcción de una nueva vivienda o mejora de la que ya poseían, promoviendo un cambio más aparente que real; su ahorro se encuentra más predispuesto a seguir iniciativas en zonas urbanas, periurbanas o del litoral, con particular preferencia, de todas formas, hacia la inversión en la vivienda propia.

Coinciden coa opinión do arquitecto galego os antropólogos alemáns Leib e Mertins¹, quen identifican os efectos económicos positivos da emigración

...si es que existen, en unas pocas ramas de la industria -la mayoría de la veces de la construcción- y en personas, la mayoría de las veces pertenecientes a la clase alta, a quienes pertenecen los solares, fábricas de ladrillo, etc.

Sexa como for o caso é que neste período a renda familiar dispoñible aumentou notablemente, mesmo máis aceleradamente que a do conxunto do Estado, tendo a emigración sen dúbida algunha, certa responsabilidade nisto. No cadro que a seguir se presenta, elaborado a partir de datos económicos oficiais publicados polo *Instituto Nacional de Estadística*, advírtese claramente esta situación. Facemos notar que os datos achegados representan valores medios. Pódese supoñer por tanto que no mundo rural o valor da renda dispoñible será inferior ós ratios aquí indicados.

RENDA INTERIOR DISPOÑIBLE (RENDA PER CÁPITA EN PESETAS DE 1970)			
Data	Valor	Galicia	España
1955	Valor absoluto	23474	33636
	Valor relativo	100	100
1960	Valor absoluto	26303	36664
	Valor relativo	112	109
1971	Valor absoluto	49773	68300
	Valor relativo	212	203
1981	Valor absoluto	68121	86206
	Valor relativo	290	256

¹ LEIB, J. e MERTINS, G. Repercusiones de la emigración y retorno de los trabajadores en la estructura de la población, espacial y económica de las regiones de origen y destino. *Norba*, v. 2, p. 138

A incidencia da emigración na modernización do sector agrario galego -e nisto hai coincidencia de opinións- foi extraordinaria. Este sector segundo múltiples estudos, ós inicios da década dos setenta presentaría un estado non moi distinto do que podería mostrar no medievo. Sixirei¹ descríbenos a “silandeira revolución” que se produciu nesa década para superar tan escandaloso estado de cousas

Esta revolución -dinos- traducíuse nunha importante inversión realizada polo campesiño en maquinaria, novas construcións e melloras da gandería. Tal investimento non sería posible se non fose polos xiros dos emigrantes.

Abonda un exemplo. No Concello de Trazo, ó norte de Santiago, o 70% da construción adicada a vivenda, estabulos ou pallotes foi anovada total ou parcialmente no período comprendido entre 1970 e 1985. A este dato cumpriría engadirle o de mecanización. Tomando como mostra unha parroquia deste concello, Xavestre, atopamos con que de 3 tractores existentes en 1963, pásase a 19 en 1972 e a 72 en 1981 (a cala foi feita en 10 aldeas das 21 de que consta a parroquia) ou de 7 muíños eléctricos en 1972 a 67, nove anos máis tarde.

Esta positiva incidencia estaba a acompañarse -sen que ninguén se percatara- de outra “silandeira revolución”: moitos dos labregos emigrados tralo seu retorno á aldea estaban a abandonar a actividade agrícola o que, paradoxicamente acelerará a solución dos problemas crónicos do mundo rural. No cadro que se achega verificamos, da man dos datos dos censos de poboación, a progresiva terciarización do sistema económico galego.

DISTRIBUCIÓN DA POBOACIÓN DE GALICIA POR SECTORES DE ACTIVIDADE

Sector	Datas					
	1900	1920	1930	1964	1981	1999
Primario (agricultura e pesca)	86,0	82,8	65,4	71,8	34,2	15,9
Secundario (industria e construción)	5,9	7,3	14,6	13,6	21,7	27,1
Terciario (servicios)	8,1	9,9	20,0	14,5	25,1	48,7
De difícil clasificación	-	-	-	-	-	8,3

Boa mostra do que acabamos de dicir é o enorme crecemento amosado polo subsector comercial neste período. Aquí a influencia da emigración -unha vez máis é unha cuestión que ninguén estudiou aínda- antóllasenos moi directa por canto a montaxe dun pequeno comercio co que asegurar a subsistencia aparece repetidamente entre os nosos informantes como unha das actuacións acometidas tralo retorno definitivo.

¹ SIXIREI PAREDES, C. *San Cristobo de Xavestre : chequeo a unha comunidade rural*

NÚMERO DE LICENCIAS COMERCIAIS

Tipo de comercio	Dats							
	1964		1975		1981		1984	
	val. absoluto	val. relativo	val. absoluto	val. relativo	val. absoluto	val. relativo	val. absoluto	val. relativo
Maioristas	2570	100	4875	190	7656	298	10439	406
Minoristas	26112	100	38941	149	44457	170	43778	168

A terciarización e o despoboamento do agro producíronse diante do coñecemento da Administración que durante a autarquía viu na emigración unha válvula de escape de tensións e conflitos sociais. Proba desto é o discurso lido polo Marqués de Santa Cruz, subsecretario de Asuntos Exteriores, o 14 de xullo de 1956 nas Cortes Españolas co gallo da presentación dun proxecto de lei para a creación do Instituto Español de Emigración

...la emigración frenó el paro, derivó conflictos económicos y sociales, y finalmente fue nuestro gran elemento de presencia en el mundo en esta época posterior al desastre de 1898.

[...]

...estudios recientes han demostrado que la emigración no ha influido de manera peligrosa para nuestra demografía, antes bien ha constituido un importante elemento de mantenimiento de equilibrio en ciertas zonas españolas, como las provincias del Noroeste, evitando paro agrícola en regiones ya saturadas por minifundio.

As distorsións na demografía e o abandono da actividade agraria, característicos das sociedades rurais en crise, son situacións ben coñecidas dos antropólogos. Así por exemplo Olmo e Quijada¹ entenden que

la salida de un fuerte contingente de población desde un determinado sector social o profesional puede producir un vacío en la sociedad emisora que implica una desorganización, porque es necesario suplir las funciones que este grupo desempeñaba, y esto no es siempre fácil.

En Galicia as xentes do Instituto Español de Antropología Aplicada² en 1970, aínda con prexuízos de rancio sabor, advertían que

...como más graves consecuencias planteadas por la migración, cabe destacar el abandono definitivo del campo por aquellos cap-tado por la misma; la pérdida de los valores tradicionales y olvido de las costumbres locales, con el consiguiente daño en el ethos local; el desvanecimiento de los prejuicios con respecto a los roles desempeñados desde antaño por las familias más linajudas e incluso la despreocupación creciente por los estatutos locales.

¹ OLMO, M. de e QUIJADA, M. Las migraciones, procesos de desorganización y reorganización cultural. *Antropología*, n. 2, p. 146

² *Migración y sociedad en la Galicia contemporánea*; p. 192.

Como consecuencias en cierto modo positivas, podrían anotarse primeramente las repercusiones educacionales que en los hijos de los emigrantes tiene el poderse costear estudios laborales y de segunda enseñanza, y más tarde enseñanzas universitarias o técnicas; el aumento del poder adquisitivo de muchas familias, puesto en evidencia no sólo en un mayor consumo de artículos de primera necesidad, sino también en la demanda y expedición de otros bienes económicos que hasta hace un par de años sus adquirentes no soñaron poseer (televisores, frigoríficos, cocinas y estufas de gas butano, etc.).

Réstanos indicar que na década dos setenta prodúcese a liquidación do mundo rural preindustrial. Agora, nun lapso moi breve van ser convulsionados o conxunto dos principios que conformaban o universo non urbano. Falamos de elementos como a estrutura da familia, os mecanismo de herdanza, a relixiosidade popular, a vitalidade da lingua vernácula, etc. Entre as perdas quizais a de meirande transcendencia e a fractura dos mecanismos que de transmisión interxeracional do caudal de coñecementos consustanciais á vida labrega.

Esta situación, aquí a penas apuntada foi enunciada por Cardelús e Pascual¹ quen fronte ós que vían na emigración unha oportunidade para posibilitar a calificación profesional dos labregos emigrados advertía, alarmado, dos negativos efectos que a transculturación dos individuos podía inducir no agro

La estancia en el extranjero en muy pocos casos conlleva este tipo de aprendizaje [estase a referir á cualificación profesional] y en su caso suele quedar restringido a especialidades muy concretas y parciales.

Peor aún. Como indican explícitamente algunos retornados, la emigración supone a veces una descualificación en el sentido de tener que prescindir de una serie de conocimientos y experiencias no valorados en el lugar de destino.

En las migraciones interiores ocurre algo parecido.

Pensemos, por ejemplo, en un agricultor que, a través de una experiencia acumulada y transmitida, conoce las calidades de la tierra, los abonos y las semillas, sabe cuándo y cómo hay que sembrar, regar, podar, cosechar los diferentes productos agrícolas, etc. Si este agricultor pasa a peón de la industria, es indudable que ha sufrido un proceso de descualificación, aunque su fuerza de trabajo se haya visto revalorizada desde el punto de vista monetario o mercantil.

A emigración favorecerá tamén a transformación da estrutura familiar tradicional. A este respecto Marcial Gondar² e Xavier San Martín estiman que o modelo familiar baseado na relación de dominio establecida polo cabeza de familia entra en crise cando “as novas alternativas de autoafirmación económica autónoma que a emigración ofrece ao fillo están a desbaratala situación que posibilitaba e enfortecía este control”.

En termos xerais, a sociedade vaise racionalizar por efecto das migracións. E esta racionalidade, segundo detecta o arxentino Nicolini³ no seu país, e nós estendemos ó noso, vai derivar nunha “desacralización de la sociedad, que

¹ CARDELÚS, J. e PASCUAL, À. *Movimientos migratorios y organización social*, p. 85.

² GONDAR PORTASANY, M. Bases para unha antropoloxía aplicada na Galicia rural. En *Revista Galega de Estudos Agrarios*, n. 2, p. 197

³ NICOLINI, A. La inmigración y sus consecuencia en la actividad arquitectónica (1869-1914). En *La inmigración en la Argentina*, p. 279

va a generar un auge inusitado del espíritu capitalista y, como consecuencia de éste, va a ampliar las bases de la movilidad social de toda la sociedad y significará también el comienzo de la crisis de la familia patriarcal.” A transculturación é un fenómeno universal, que se desencadea entre sociedades en contacto producindo efectos positivos e negativos. Compre agora advertir aquí dos negativos, algún deles referido por Alonso¹ González, un estudioso do mundo rural das terras zamoranas da nosa veciñanza

El regreso temporal de los emigrantes a los lugares de origen [en Sanabria], ha supuesto la introducción de cambios muchas veces mal aplicados o mal entendidos por aquellos que permanecieron en los pueblos. En este sentido, también ha contribuido a ello el auge de los medios de comunicación que han facilitado el que, en pocos años, se comience a superar el estatismo existente en aquellos lugares que todavía conservan cierta identificación con su pasado cultural. Por todo ello, el deterioro es rápido y pro-gresivo, lo que en breve impedirá dejar constancia de aquello que ha tenido un significado especial como elemento constitutivo de la cultura tradicional.

Gaxate (Pontecaldelas). Á esquerda a casa dun peruano. Á dereita, a dun retornado de Portugal.

Para rematar queremos lembrar que malia a contundencia dos acontecementos sociais e culturais que se estaban a desenvolver na Galicia dos anos sesenta e setenta por efecto das migracións aínda había quen seguía establecendo outras prioridades. Vexamos dúas opinións. En primeiro lugar presentamos a do Instituto Español de Antropología Aplicada² que destaca como desfavorables

...la prolongación de los noviazgos, la aversión a las faenas rurales, el deconcierto que provocan en el obrero no formado las diversas formas de captación política a que es sometido en el exterior, cuando no confesional y, por fin, la difusión por parte de los retornados de prácticas anticonceptivas.

En segundo lugar aportamos a opinión de Durán³ sobre as remesas invisibles chegadas de Europa

...[os retornados] traen al regazo de la aldea ideas y hasta ideologías, como se dice, aprendidas en la brega de la gran ciudad lejana. El aldeano o el vilego de origen se ha trocado en algo harto diferente. En numerosos casos, para el común sentir, las tales ideas resultaban tan chocantes como disolventes. Se cernían, además, sobre aspectos entrañables de la cultura lugareña y del orden social existente. Contestaban la mística de las llamadas compañías familiares, evidenciaban la ilógica de la costumbre desigualitaria vigente en la casa patronal, cuestionaban sobre todo sus sistemas de transmisión y heredamiento. Así, a la personal contribución -positiva- de sus remesas, puestas al servicio de las casas y a la limpieza de la propiedad, se viene a añadir la consiguiente, igualitaria y -negativa- de su participación proporcional en ella, de su reparto, su transformación y su reforma.

MUTACIÓNS CULTURAI

Se ben as transformacións culturais activáronse así que o primeiro emigrado, contaminado por riscos culturais

¹ ALONSO GONZÁLEZ, J. M. *La casa popular sanabresa: formas y elementos decorativos*, p. 12

² *Migración y sociedad en la Galicia contemporánea*, p. 189.

³ DURÁN, J. A. La parroquia de acá y de acolá en la Galicia tradicional En *Los Cuadernos del Norte*, p. 65

aprehendidos noutras latitudes pisou terra galega as vías de entrada de elementos culturais foráneos foron diversas. O asturiano Alberto Cardín¹ fálanos das “cartas, envíos de revistas, y baúles por barco, desde Veracruz, La Guaira o La Habana, que extendieron la conciencia urbana y un cierto cosmopolitismo por Asturias” apuntando a importancia do labor de cosmopolitización desencadeado “...en las aldeas y villas de Asturias por los envíos de las revistas *Carteles* y *Bohemia* o las suscripciones a *Life* y a *Selecciones* -cuando no existía aún edición española- hechas desde Hispanoamérica, como no menos influyente fue el efecto de los envíos de enseres, ropa y objetos de recuerdo, facturados por barco hasta principios de los setenta.”

Tódolos investigadores parecen coincidir en atribuír ó paso por grandes núcleos urbanos a transformación cultural dos nosos paisanos. Neste sentido Chiucini² explícanos que

Fino ad ora abbiamo considerato le difficoltà dell'emigrante ad inserirsi nella nuova realtà urbana, ma non si creda che un'eventuale integrazione non comporti gravi cambiamenti della personalità. L'uomo urbano finisce inevitabilmente per differenziarsi da quello rurale o del piccolo centro.

L'eccesso di stimoli e la conseguente tensione lo portano ad una generale indifferenza a qualsiasi simbolo e messaggio. I suoi parametri di giudizio non sono più la qualità dei contenuti di un oggetto, ma la sua ampiezza, la sua quantità, il suo costo. In questa fase di completa abulia e di assopimento, trovare qualcosa di emozionante è sempre più difficile³.

Certamente a inmersión en ambientes cosmopolitas -os das aglomeracións urbanas americanas e europeas- favoreceu e favorece o contacto con outras culturas e con múltiples estímulos, os mais deles inexistentes no medio rural galego. Brandes⁴ xustifica esto

Among the most profound changes resulting from migration are alterations in the definition of correct or desirable behaviour, in knowledge of the outside world, and in the material aspects of life. Increasingly close contact with urbanites has provided peasants the opportunity for wide-spread emulation of city ways, with the consequent prestige and satisfaction that come from knowing that one is sophisticated and modern, rather than provincial and narrow. All of these changes signify a cultural revolution in the countryside, a revolution that has all but totally eliminated the distinctive, localised beliefs and customs found in peasant villages of the

¹ CARDÍN, A. La urbanización invertida. En *Los Cuadernos del Norte*, p. 136.

² CHIUCINI, G. Influenza delle nuove forme urbane sulla psicologia dell'emigrante, En *Studi Emigrazione = Études migrations*, n. 33, p. 141.

³ Ata hoxe tiñamos considerado a dificultade do emigrante para inserirse na nova realidade urbana, mais non se crea que unha eventual integración non comporta graves cambios da personalidade. O home urbano finaliza inevitablemente por diferenciarse daquel do rural ou da pequena aldea. O exceso de estímulos e a conseguinte tensión lévanos a unha indiferencia xeral a case que tódolos símbolos e mensaxes. Os seus parámetros de xuízo non son máis a calidade do contido dun obxecto, si o son a súa dimensión, a súa cantidade, o seu coste. Nesta fase de completa abulia, topar calquera cousa emocionante é sempre moi difícil.

⁴ BRANDES, S. *Migration, kinship, and community*, p. 182.

past...¹
 o que lle posibilitará ó emigrado do agro o coñecemento e experimentación das sensacións de anomia e privacidade²

There are at work a variety of factors that both reflect and promote the destruction of community in Becedas. First is the increasingly overt and acceptable demand for the privacy and anonymity of city life, which many villagers have themselves tasted and with which they are all familiar³.

As novidades apreñendidas polo emigrado importaranse como equipaxe inmaterial canda seu retorno, xa esporádico ou definitivo, á aldea. Desta maneira os fenómenos de aculturación e transculturación, derivados da intersección de diversas culturas fan aparición no medio rural galego ofrecéndose ó conxunto da comunidade, emigrada ou non. Outro aspecto a penas referido polos estudiosos das migracións é a interacción entre individuos con distintas experiencias migratorias. Temos sido testemuñas desta situación na aldea galega, onde os movementos de retorno poden poñer en contacto paisanos retornados de puntos moi distantes -no xeográfico, cultural, relixioso, etc- do planeta, cada un deles á súa vez con historias de vida radicalmente distantes.

Este é pois o mundo da emigración. Plural, complexo e contradictorio. Enriquecedor pero ó tempo empobrecedor. Dramático pero a un tempo feliz.

¹ Entre os máis fondos cambios resultantes das migracións están as alteracións na definición do correcto e desexable comportamento, no coñecemento do mundo exterior e nos aspectos materiais da vida. Incrementando o contacto próximo con xentes urbana os paisanos teñen experimentado os modos urbanos, co conseguinte prestixio e satisfacción que ven den saberse sofisticado e moderno no canto de provinciano e vetusto. Todas estas mudanzas significan unha revolución cultural no mundo rural, unha revolución que ten eliminado totalmente o distinguido, localizado comportamentos e modas nas aldeas labregas...

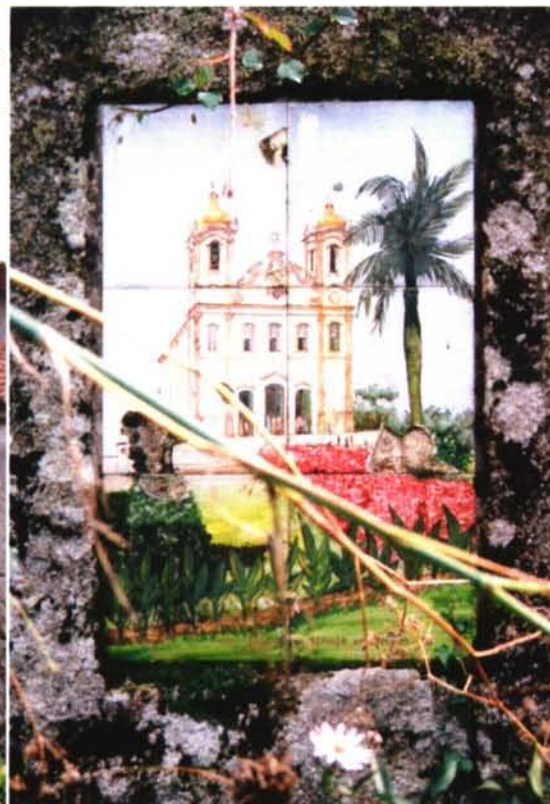
² BRANDES, S. *Migration, kindship, and community*, p. 189.

³ Aquí actúan unha variedade de factores que tanto reflexan e promoven a destrución da comunidade de Becedas. Primeiro é o considerable incremento da demanda de privacidade e anonimato da vida urbana que moitos aldeáns teñen experimentado en persoa e co que están familiarizados.

Gaxate (Pontecaldelas).

Singular monumento, de fatura popular, realizado por retornados do Brasil.

Nel mestúrase o vernáculo -o cruceiro- co afro-brasileiro.

UNHA NOVA REALIDADE

Pequenos "factos culturais" vão reforçando por diferentes vias a ideia de que à emigração corresponderá uma categoria própria na cultura: Uma editora de "Literatura emigrante", uma "canção emigrante", uma Linda-de-Suza-escritora. Enquadrados por movimentos "culturais" e políticos ciosos de captar simpatias entre os dedicados remetentes das divisas, vão anunciando a dinâmica do emigrante, a sua gloriosa epopeia, o seu esclarecimento proveniente da absorção de diversas influências culturais simultâneas.

A esperança da nação é depositada em novos heróis que, se não convém que voltem, convém que vão, fazendo funcionar as eco-nomias e as influências locais.

O provocador texto de Brandão¹ invita a reflexionar sobre a incidencia real das migracións no modelado da realidade de Galicia.

Aínda recoñecendo a importancia que os movementos migratorios tiveron como vía de entrada de forzas e tensións renovadoras non se pode afirmar que esta fora a única vía pola que acadaron o mundo rural na Galicia contemporánea. A ningún observador escápalle o papel que nisto puideron xogar ferramentas da comunicación visual da potencia da televisión e do cinema ou circunstancias como a chegada masiva de turistas de orixe urbana ás nosas comunidades costeiras.

Galicia durante o século XX, particularmente durante o seu derradeiro tercio, ten sido afectada por un vasto proceso de transformación, comunmente denominado -nos non compartimos tal apelido- modernización.

Somos moitos os que temos reflexionado sobre este asunto, sempre de actualidade nunha comunidade que ve ameazados algúns dos seus riscos de identidade nos tempos da globalización. A este respecto publicabamos² en 1996

Os parámetros económicos, culturais, políticos, sociolóxicos e, en xeral todos aqueles que conforman o que poderíamos dar en chamar a "realidade galega" acusaron, nas dúas ou tres últimas décadas, unha radical transición cara ó que se denomina sociedade moderna. Compre lembrar aquí que esta desmembración da sociedade tradicional produciuse con menos dramatismo noutros países do noso entorno por terse realizado paseniñamente ó longo dun período moito máis longo (nalgúns casos incluso iniciado a finais do XVIII).

O que esto escribe non é experto en antropoloxía cultural nin en ningunha outra ciencia dedicada ó estudio dos cambios sociais. Por tanto limitareime unicamente a enumerar algúns dos aspectos que evidencian a transformación da "realidade" galega.

Sen análises de ningún tipo e tamén sen orde, enumeramos algúns destes cambiantes aspectos: emigración (por suposto), industrialización, incremento da poboación urbana e suburbana, electrificación, motorización, terciarización, democratización, castelanización, desertización demográfica de vastas áreas do interior, turistización, autogoberno, televisión propia, burocratización e politización do aparato administrativo, incremento da renda per cápita, creación dunha Escola de Arquitectura e de dúas Universidades, irrupción da muller no mercado laboral, universalización da atención médica, xeralización do ensino medio, crea-

¹ BRANDÃO, P. O eclipse da arquitectura sem arquitectos. En *Jornal dos Arquitectos*, n. 1/2, p. 4

² LIZANCOS MORA, P. Arquitectos novos, clientes novos, casas novas..., *Obradoiro*, n. 25, p. 7

estructura familiar, fulminante diminución da importancia económica do sector primario, aparición de novas formas de distribución comercial, un dos xornais do país acada os 500.000 lectores diarios, incremento dos hábitos de consumo, acción social do Estado sobre as clases pasivas... [Advertimos que por ter sido redactado este texto en 1995 non hai nel referencias ós efectos globalizadores derivados da accesibilidade a internet, rede telemática agora en imparable expansión en Galicia.]

Expoñemos a seguir un cadro no que se recollen a evolución dos máis significativos parámetros culturais. Estes datos, extraídos das enquisas sobre os usos culturais dos españois realizadas polo Instituto Nacional de Estadística, pola Sociedad General de Autores de España e máis da Enquisa de condicións de vida das familias - Módulo de características básicas dos fogares 1999, falan ben claramente da inxente mutación que neste campo se produciu en Galicia no derradeiro tercio do século.

USOS CULTURAIS	tipo de hábitat	GALICIA		ESPAÑA	
		1968	1999	1968	1999
PRODUCCIÓN EDITORIAL					
Títulos editados (unidades)	total	98	1.579	14.180	53.442
Exemplares producidos por 1.000 habitantes	total	58	961	2.715	5.487
BIBLIOTECAS					
Bibliotecas públicas (unidades)	total	115	480 (1996)	2.085	6.664
Volumes por 1.000 habitantes	total	202	1.827	445	2.406
Libros comprados ¹ nos últimos 15 días (unidades)	total	127		181	
LIBROS EN CASA					
Posúen máis de 10 libros*	rural	41	71,8	43	82,2
	urbano	74		77	
Len case tódolos días libros non profesionais*	total		18,8		19,9
Nunca leen libros*	total	63	51,0	67	51,8

¹ Por cada mil persoas maiores de 10 anos

USOS CULTURAIS	tipo de hábitat	GALICIA		ESPAÑA	
		1968	1999	1968	1999
PRENSA					
Exemplares por cada 1.000 habitantes (1964) ¹	total	42,6	272	71,3	342
Lectura diaria da prensa*	total	11	24,2	14	31,1
AUDIOVISUAIS					
Minutos diarios de visionado da TV	total		230		210
Asisten máis de 3 veces/mes ó cine por ano*	total		12,6		14,1

No amplo conxunto de circunstancias -das que na cita do noso artigo en Obradoiro enumerábanse unha pequena porción- o emigrante pode ser considerado como un factor máis de entre os desencadeantes das transformacións do mundo rural. Comprobamos que o seu papel resulta tanto máis transcendente canto máis mitigados son outros axentes. Desta maneira cómpre considerar que no primeiro tercio do século a emigración debeu ser unha vía de primeira orde na penetración de idearios de progreso no mundo rural en tanto que no derradeiro decenio a súa incidencia resulta mínima comparada coa vitalidade doutros medios transculturizadores, por exemplo a internet ou a televisión.

A este respecto Brandão² ve na renovada casa labrega a expoñente da destrución do mundo rural tradicional, atribuíndolle ó emigrante unha responsabilidade a penas parcial neste aceno de rebeldía

A nova casa *rural* é desligada do colectivo, periférica, dispersa, em todo individual, orgullosa. Pressupõe o transporte individual, o sistema de enerxía centralizado (electrificación e gas em botija). Pressupõe abundancia: de espazo, de capital, de material, de forma. Pressupõe um novo sistema de escolha e organización de obxectos, algúns portadores de mensaxes escritas, alfabetizadas.

A nova casa "rural" rompe e destrói a lóxica estrutural do aglomerado antigo, porque ela non é apenas nem principalmente o signo da entrada em cena de um novo produto agrícola, que no caso sería o emigrante. Ela pressupõe a destruição do sistema de vida rural tradicional -a agricultura de subsistência e o predomínio de um novo sistema de valores: massificado, moderno, urbano.

¹ Consumo de prensa (1964) noutros países: Inglaterra: 573, Suecia: 526; Xapón: 410; Alemaña: 326 e USA: 319.

* Porcentaxe da poboación que verifica os factores referidos

² BRANDÃO, P. O eclipse da arquitectura sem arquitectos. En *Jornal dos Arquitectos*, n. 1/2, p. 4

A nova casa "rural" rompe e destrói a lógica estrutural do aglomerado antigo, porque ela não é apenas nem principalmente o signo da entrada em cena de um novo produto agrícola, que no caso sería o emigrante. Ela pressupõe a destruição do sistema de vida rural tradicional -a agricultura de subsistência e o predomínio de um novo sistema de valores: massificado, moderno, urbano.

Certamente o acontecido en Galicia no período por nós referido é unha transformación radical da sociedade agraria, previa liquidación do mundo rural preindustrial, agora recluso nas vitrinas dos museos etnográficos.

A accesibilidade á información e a monetarización das relacións humanas son os fundamentos do novo sistema, aínda en formación.

Beiras¹ advertía hai trinta anos das transformacións que se achegaban a Galicia da man da sociedade posindustrial, anticipando, entre outros, dos efectos do consumismo

...os seudópodos da sociedade de consumo [...] chegados ao medio rural coma remesas dos emigrados [provocan que] os ouxetos e produtos, xa non ouxetivamente necesarios ou contribuíntes a elevar o benestar material, senón tamén os perfectamente supérfluos comenczan a se converter en necesidades "culturais" dun campesiñado que diste xeito entra no xogo da economía capitalista contemporánea coma consumidor denantes que coma produtor autótono.

Certamente a extensión das regras de xogo propias do sistema económico capitalista ó mundo rural ten sido a consecuencia final do proceso de *modernización* do mundo rural. A súa relación cos movementos migratorios explícaron Cardelús² e Pascual nos seguintes termos

...la relación entre condicións de vida y desplazamientos de población es recíproca. De la misma forma que la insatisfacción de una serie de necesidades y, en general, el modo de vida puede presionar en el sentido de la expulsión hacia otros puntos, el conjunto de desplazamientos, es decir, los movimientos migratorios, inciden a su vez en las condiciones generales de vida y en la organización global de la vida cotidiana, contribuyendo a su transformación. La movilización espacial de la población es un factor importante en la extensión de las relaciones sociales capitalistas a la vida cotidiana. Es precisamente esta transformación en las condiciones generales de existencia, la adecuación global del modo de vida al desarrollo capitalista, la que cualifica los movimientos migratorios, determinando su forma y contenido.

Das consecuencias materiais derivadas do proceso de desmantelamento do mundo rural tradicional sen dúbida as máis transcendentais son a transformación da vivenda rural e a reorganización do modelo territorial do país.

A transformación da vivenda rural -obxecto desta tese de doutoramento- é a consecuencia da aplicación das forzas renovadoras sobre o modelo familiar, a tecnoloxía edificatoria dispoñible e as pautas conductuais e culturais, circunstancias que fan obsoletas as vivendas tradicionais.

A outra escala o modelo territorial renovado baséase na asociación da poboación en torno a dúas áreas costeiras: o arco Ribeira - Baiona, con ramificacións a Santiago e a Ourense e o eixo Carballo - Coruña - Ferrol. Aquí

¹ BEIRAS TORRADO, X. M. O atraso económico da Galiza, p. 204.

² CARDELÚS, J. e PASCUAL, À. *Movimientos migratorios y organización social*, p. 185.

concéntrase tamén o emprego nos sectores industrial e de servizos e os grandes equipamentos públicos e privados en tanto no interior tan só as cabeceiras comarcais son capaces de ofrecer certa resistencia a un proceso que ten levado a amplas zonas do interior do país ó borde do colapso¹ demográfico e ó baleiro económico. En tanto as áreas costeiras beneficiadas polo incremento poboacional -derivado do asentamento dos retornados e das migracións interiores- experimentarán un explosivo e desordenado crecemento.

No seu conxunto Galicia presenta os índices de envellecemento poboacional máis altos do mundo, triste récord que ven detentando dende a década dos sesenta e que se enriquece con taxas de crecemento natural da poboación que tamén son record mundial pola súa exigüidade. Fácil é comprobar que isto é consecuencia² diferida dos masivos movementos migratorios rexistrados nas décadas dos sesenta e setenta.

As consecuencias desta situación aínda que evidentes non se reflectirán neste traballo máis aló da reprodución dun par de citas do que outros teñen dito sobre a cuestión. En primeiro lugar presentamos a certa opinión de Manuel Diogo³

O espaço rural português está polvilhado de lugares e lugarejos seculares que no dealbar do século se encontram praticamente abandonados. Muitos são os que vão desaparecer, marcando o desajustamento e as assimetrias das relações campo/cidade e interior/litoral.

A maioria dos pequenos núcleos habitacionais, entraram numa lenta e progressiva transformação de consequências imprevisíveis, sobretudo porque a redistribuição da população, originada pelos processos de industrialização e do fluxo emigratório do país, operam na agricultura uma sangria da mão de obra, que dificultou a sua reestruturação.

Tamén nos parece interesante reproducir aquí a opinión de Teodoro Sandomingo⁴ por canto detrás da súa lingua-xe

¹ A análise da redistribución territorial da poboación, que na actualidade é tema candente, non é novidosa. En 1926 o xornalista Solá no semanario vigués *Vida Gallega* (nº 292), describía así o devalar demográfico dunha vila do interior de Galicia:

...en los siglos XVI y XVII, Monforte fué una de nuestras más populosas poblaciones. Hoy llamando población á lo que es que es capaz de merecer que lo llamen, es una de las menos. Obra irresistible de los tiempos. Estos hicieron florecer el jardín de la periferia. Y hacia donde cantó el mar las canciones de progreso y se abrieron las rutas de las indias, se fueron los hombres y se fueron los negocios. No se alzaron sobre las playas las torres del homenaje; pero las lonas de los navios y las chimeneas de las fábricas hablaron de otra vida, de otras ansias y de otra fortaleza. La ciudad de la montaña fué vencida por la ciudad marítima. Aquí y en todas partes. Monforte no pudo substraerse al imperio de la biología de la vida de los pueblos...

² O envellecemento da poboación reflexa as condicións nas que se desenvolven a natalidade e a mortalidade, tanto nas poboacións emisoras como nas receptoras. Nas áreas de emigración tende a aumentar a mortalidade ó configurar grupos humanos residuais envellecidos contrariamente ó que ocorre nas de inmigración onde se produce o anovamento e a diminución dos índices de mortalidade. Respecto ós nacementos teremos en conta que as idades de desprazamento dos migrantes coinciden coas da súa plena capacidade fecunda e que, en consecuencia, as taxas de natalidade das poboacións inmigradas resultan máis elevadas que as da poboación de destino.

³ DIOGO, M. "Conferencia inaugural". Congreso Internacional de Arquitectura Popular, 1º, Porto, 1998, p. 12

⁴ SANDOMINGO, T.: *El campo gallego : La mutación de su paisaje. La Coruña, paraíso del turismo*, 1995.

rebuscada describese con firmeza unha realidade sangrante

Y hasta el valor estético del país sufre las consecuencias de que la que era una parcelación animada y secular, de cultivo variado en razón de las necesidades del hombre y su familia, se convierta de suyo en abandono universal, barriendo los surcos y los colores de lo que antaño fue delicado y tembloroso tapiz natural de bellísimo corte y contenido.

Recientemente se han instalado en esta zona [unha área indeterminada dos Estados Unidos] varias familias de Galitzia [Polonia] y han construido unas casas de campo achaparradas, sin ventanas, cuyos muros revisten las mujeres con una mezcla de barro y paja. En el pasado, Cuyler habría imaginado, al contemplar tales viviendas, que en su interior no había más que miseria. Ahora sabe que no es así. Ahora ha tenido un atisbo del paraíso y lo ve por doquier.

Carol Shields
La memoria de las piedras

INTRODUCCIÓN

A sucesión de acontecementos que modelaron a identidade de Galicia, particularmente no seu vinteavo século correu, como temos dito, paralela ó continuo fluxo de homes e mulleres que traspasaban, nun ou noutro sentido, as nosas fronteiras.

Xunto con eles chegaron de América, de Europa e do resto do Estado un vasto e heteroxéneo conxunto de aportes que aquí foron xustapostos de mil modos diversos.

Querendo salientar a transcendencia das contribucións exteriores na conformación dos estilos arquitectónicos e o enriquecemento que para Galicia supuxo a convivencia con arquitecturas foráneas non encontramos na nosa terra mellor exemplo que o expresado no conxunto de edificios situados en torno á compostelá Praza do Obradoiro. Alí o Pazo de Raxoi, deseñado polo francés Lemaire, de acordo cun modelo palacego do seu país, convive cunha catedral que entre as súas múltiples compoñentes ten a Torre do Tesouro, realizada no XVI por Rodrigo Gil imitando a feitura das pirámides toténicas do México prehispano en tanto, non lonxe, o renacentista Pazo de Fonseca, levantado por arquitectos casteláns, amosa a súa flamante traza salmantina.

A influencia das migracións tamén se deixou sentir na arquitectura popular, singularmente na vivenda labrega. Esta tipoloxía como xa demostramos, foi arrastrada de sempre polas transformacións aparecidas nos sistemas de cultivo, nas formas de vida e nos recursos tecnolóxicos dispoñibles.

En tempos recentes -o derradeiro tercio de século- teñen aparecido en Galicia un tipo de vivendas de estética insólita, moi afastada da propia da arquitectura vernácula local. Entre as características comúns deste xa amplo patrimonio edificado destaca a de ter sido promovido por individuos transterrados.

Así as cousas o imaxinario popular ten querido ver nestas casas a expresión de modelos arquitectónicos propios de outras latitudes, supostamente importados polos emigrados tralo seu retorno á terra. Mais a pouco que indagamos nestas arquitecturas comprobamos que na inmensa maioría dos casos nada teñen a ver coas arquitecturas nacionais dos países dos que proceden os seus promotores. Isto é, promotores chegados no mesmo momento da mesma orixe poden construír na súa aldea natal vivendas radicalmente diferentes. Tamén podemos confirmar a hipótese noutro sentido xa que arquitecturas formalmente semellantes non necesariamente son debidas a promotores retornados dos mesmos destinos migratorios.

Así pois cabe pensar que no deseño da vivenda rural contemporánea atribuída ó emigrante entran en xogo outras forzas que será preciso identificar e avaliar.

CAMBIO CULTURAL E VIVENDA RURAL

Partimos da base de que as mutacións na arquitectura popular, en particular as da casa vivenda, son o resultado da iteración de moi diversas forzas, algunhas delas provocadas ou traídas na súa equipaxe por individuos transculturizados alen das nosas fronteiras.

Demóstrase que a cada grupo de novidades corresponde un novo tipo de casa. Nisto estamos con Brandão¹ en que “uma moda ou uma nova correspondência com o trabalho agrícola, um novo produto cultivado ou um outro rendimento, provocam uma nova geração de casas.”

A arquitectura “popular” tradicional nunca ofreceu tipoloxías únicas e inmutables. Tal e como describimos no tomo “Percorrido Histórico” desta tese, a casa vivenda da Galicia rural é a resultante de vintecinco séculos de transformacións.

Nunha apresurada síntese lembramos aquí a historia desta tipoloxía, que se inicia coa construción do primeiro refuxio humano. A chouza prehistórica levantada con materiais perecedoiros foi substituída pola cabana celta, de planta circular e muros de pedra. Roma traería novidades tecnolóxicas, das que o esquinal en ángulo recto e a cubrición a base de tella cerámica modificarán unha tipoloxía que permanecerá inmutable ata o século XVII. Nese momento a implantación do millo indiano no sistema agrario galego fará necesario que o gando deba ser resgardado no interior da vivenda provocándose entón unha dobre transformación espacial e funcional. Espacial xa que o edificio crece en volume e funcional posto que agora incorpora á función residencial tradicional a de ser sé dunha explotación agropecuaria. Cos emigrantes retornados das grandes capitais sudamericanas chegan a inicios do século XX hábitos hixiénicos que agora fan incompatible a presenza do gando dentro da vivenda.

Será este o primeiro da amplísima sucesión de acontecementos que durante un vertixinoso século XX e incidindo en tódolos eidos da vida -cultural, tecnolóxico, moral, económico, etc- provocarán unha notable transformación da vivenda labrega.

Non queremos deixar de mencionar á *quinta*² indiana. Un singular produto arquitectónico levantado no primeiro

O contacto dos nosos emigrados con outros ámbitos culturais produciuse en moitos casos no escenario de vastas cidades, o que sen dúbida suporía para eles un grande impacto.

Nestas imaxes: placa conmemorativa, colocada na Casa do Concello de Beade por emigrados desta vila ourensá en Bos Aires.

¹ BRANDÃO, P. O eclipse da arquitectura sem arquitectos, *Jornal dos Arquitectos*, n. 1/2, p. 4

² Para dar unha idea do que as *quintas* son nada mellor que unha breve cita do escritor e enxeñeiro Juan Benet en *Volverás a Región*. Aquí descríbese unha illada casa de orixe indiana existente en Región desta maneira

“...era una residencia rural de dos plantas, de ese gusto tan civil y tan solemne que el siglo XIX implantó por doquier sin hacer distinciones entre la casa ciudadana y la de campo, construida sesenta años atrás para un indiano que no pudo verla terminada...” (p. 100)

tercio do século vinte -un momento de febril actividade entre os nosos emigrados- coa expresa intención de manifestar a mestizaxe cultural asumida polo seu promotor entre as realidades galega e americana¹.

Do que levamos dito tírase que os procesos transculturizadores e as súas consecuencias formais, estilísticas e funcionais sobre as arquitecturas vernáculas producíranse aló onde entren en contacto dúas culturas. Este fenómeno ten sido moi estudado no referido ás forzadas mestizaxes das arquitecturas levantadas polas potencias coloniais nos lugares onde estenderon os seus dominios. Advertindo ó lector das evidentes distancias que diferencian as consecuencias culturais dun movemento migratorio das dunha conquista militar traemos acó as reflexións de Anthony King² -estudioso da vivenda na India- sobre as transformacións na vivenda e na vida doméstica hindú como consecuencia da súa polución polos costumes británicos durante o período colonial.

When, where, how and for what reasons -and with what consequences- did members of a rising middle class abandon traditional life-styles and behaviour, stop sitting cross-legged on the floor, eating with their fingers, sleeping on roll-away mattresses, living on traditionally designed houses in the ancient cities and villages and move into Western-style "bungalows", adopting, in the process, the upright chairs, dining tables, cutlery, tableware, bedroom suites, sanitary fittings and "sofa Sets" with which the houses of contemporary middle and upper middle class Indians are filled?³

Os procesos transculturais -tamén os de incidencia arquitectónica- revisten grande complexidade, seguindo as veces inextricables e insospeitados camiños. Velaí o caso estudado pola arquitecta pontevedresa Teresa Táboas⁴ quen indagando na orixe das quintas indianas levantadas a principios do século XX no Baixo Miño (conce-

Nas imaxes pequenas: arquitecturas de Salvador de Baia, Brasil. Na outra, avenida da República Dominicana na vila pontevedresa da Garda.

¹ A mestizaxe sempre é bidireccional. Así as cousas, na América que acolleu ós nosos indianos tamén se produciu un impacto cultural. Explicánnos os historiadores contemporáneos que os homes e mulleres que partindo da vella e agotada Europa acometeron a conquista de América non quixeron reproducir alo o mundo que deixaban nin tampouco integrarse no que tomaban. Desta maneira América naceu como artificio humano, mistura de mil culturas, mestizaxe maior. O historiador norteamericano John H. Elliott (1992, 7) maniféstao así:

...a veces, los indígenas modificaban algunos elementos, dando lugar así a nuevas formas sincréticas. El proceso de transculturación no solo se dejó sentir entre los conquistados. Los conquistadores también creyeron que era necesario adaptar sus viejos estilos de vida a su nuevo espacio geográfico. Los ingleses que se instalaron en las Antillas aprendieron a modificar el diseño tradicional de sus casas cerradas para poder disfrutar de las brisas que se levantaban al anochecer... Este proceso de transculturación dio lugar a nuevas formas de civilización, ni del todo europeas ni del todo amerindias.

² KING, A.D. The westernisation of domestic architecture in India. *Art & Archaeology Research Papers*, n. 11, p. 32

³ Cando, onde, como, e por que razóns -e con que consecuencias- os membros da emerxente clase media [hindú] abandonaron os modos de vida e de comportamento tradicionais, deixaron de sentar no chan coas pernas cruzadas, de comer cos seus dedos, de durmir en camastros móbiles, de vivir en casas de feitura tradicional nas vellas cidades e vilas e mudáronse a bungalows de estilo occidental, adoptando no proceso as sillas de respaldo recto, as mesas de comer, a cubertería, a vaixela, o amoblamento dos dormitorios, a aparelaxe sanitaria e os xogos de sofás cos que as casas das clases contemporáneas media e alta hindúes están equipadas?

⁴ TÁBOAS VELEIRO, T. Emigración e arquitectura : os brasileiros. *Arte Ibérica*, 1987, n. 5, p. 28-31.

llos da Garda, Tomiño e O Rosal) por emigrados retornados do Brasil descubre que esas construcións gardan grande semellanza coa arquitectura vernácula das súas veciñas terras portuguesas. Mais esa non é certamente a sorpresa. O verdadeiramente espectacular deste asunto está en Salvador de Bahía (Brasil), nesa época destino migratorio dos miñotos galegos. Aló os nosos paisanos entraron en contacto con arquitecturas urbanas caracterizadas pola cor, a composición rixidamente xeométrica e sobre todo polo seu revestimento a base de azulexos policromados, atributos que nada tiñan que ver coa arquitectura vernácula brasileira pero si moito coa da metrópole portuguesa. Desta maneira, na outra beira do Atlántico os galegos do Baixo Miño foron impresionados polas arquitecturas das terras veciñas do Minho portugués. Así pois as arquitecturas indianas desta zona da provincia de Pontevedra inspíranse nas súas veciñas portuguesas, previa unha enriquecedora escala no trópico.

A CASA DO EMIGRANTE ¿TIPOLOXÍA DIFERENCIADA?

Todo o que temos dito leva a preguntármonos con Villanova¹ ¿Existe en Galicia un tipo de casa característico dos emigrados e do conxunto das súas prácticas culturais e espaciais?

Outros antes que nós intuiron que tal cousa podía ser certa e, aínda que non estudiaaron o tema, deron noticias da aparición de novidosas vivendas no mundo rural, advertindo que en moitos casos estas eran levantadas por individuos capitalizados na diáspora.

Velaí un mostrario dalgunhas destas referencias. As máis delas entresacadas da *Geografía general del Reino de Galicia* de Carreras y Candi, escrita na década dos dez do século XX. Presentámolas sen máis comentarios posto que se comentan soas.

Carré Aldao², describindo a comarca de Ribadeo da nota de que nesta terra

La emigración es importante, encaminándose a la Isla de Cuba en su mayor parte y también a la Argentina. El espectáculo de los *chalets* y casas de campo construídos por los *americanos* o con el dinero por éstos enviado, es un aliciente y un estímulo poderoso para los que sueñan en fortunas que aquí no podrían amasar nunca.

O mesmo autor³, falando de Pontedeume advírtenos que

¹ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*; p. 61.

² *Geografía general del Reino de Galicia*; t. IX, p. 698.

³ *Geografía general del Reino de Galicia*, t. II, p. 823

..como todas las comarcas costeras, es más grande en ella la emigración que en las del interior. Diríjense sus habitantes especialmente a las Américas, empleándose en la del Norte en las faenas marítimas. Esto es fuente de riqueza para el país, y así se ven al lado de las antiguas y típicas casonas oscuras de los labradores las risueñas y modernas casitas hechas al *gusto de allá*.

Sobre o concello de Sada, terra especialmente densa en arquitecturas *americanas*, Carré¹ observa

...llegamos a Sada, que nos recibe pulcra, urbanizada y atrayente, habiendo dejado el borde de la carretera y salpicando todos los feraces y hermosísimos campos de las Mariñas, ya modernas casas de recreo, viejas casas aldeanas y las blancas y típicas levantadas a expensas de los que, en lejanas tierras, luchan y trabajan para labrarse un bienestar en los últimos años de su vida.

Interesantes son tamén as descrições de Álvarez Limeses. Vemos o que di de Gaxate², aldea do concello da Lama

Gajate [sic] es una parroquia rica por los cuantiosos capitales reunidos por muchos de sus hijos en sus emigraciones al Brasil y a Portugal, y tiene hermosos edificios por ellos contruídos a su regreso al solar nativo.

e tamén de Poio³

Todo este ayuntamiento, como otros muchos de la provincia de Pontevedra, tiene vistas deliciosas, lo mismo a la orilla del mar, en el que se forman pequeñas bahías y ensenadas y playas suaves, a cuyo pie se tienden las casas pescadoras que suben hacia la carretera y se explayan por el monte en pintoresca ascensión, que en esta parte de la montaña, donde alternan la casa aldeana antigua y a veces el pazo señorial, con la edificación moderna de gusto americano que el inmigrante viene a construir en la tierra abandonada en la mocedad.

Máis crítica é a visión que un escritor anónimo⁴ ofrece dende o semanario *A Nosa Terra* en 1926

O galego sole terse en pouco, desconfía dos demais e de si mesmo, tende a considerarse *inferior*. D'eiquí que seña cobarde pra sostelos seus direitos, homilde, tímido, chegando ã dispregio do seu e desconsiderada estimanza do alleo. D'eiquí a xenofilia en totalas suas formas, dende a sua escesiva estimanza pr'os forasteiros, ãs que tende a elevar por riba dos seus, ata a adoución do castelán e dos estilos d'América no vestido e na arquitectura das casas.

Tamén durante o ciclo migratorio contemporáneo⁵ as vivendas rurais de características innovadoras seguiron a ser atribuídas ós emigrantes.

De entre a marea de opinións vertidas e por nós coñecidas traemos aquí a penas unha selección delas. A primeira cita é do escritor de Vilardevós, emigrado en Caracas, Silvio Santiago⁶ quen xa retornado retrata así a súa vila

¹ *Geografía general del Reino de Galicia*, t. II, p. 911

² *Geografía general del Reino de Galicia*, t. XII, p. 337

³ *Geografía general del Reino de Galicia*, t. XII, p. 302

⁴ ANÓNIMO. O que todo galego ten que saber. Resume d'etnografía galega. *A Nosa Terra* (1-12-1926)

⁵ Lembramos aquí que durante este ciclo, iniciado a mediados da década dos cincuenta, os movementos migratorios encamiñáronse cara a Venezuela, Centrouropa e tamén ás áreas industriais do estado español.

⁶ SILVIO, S. Villardevós, p. 59

natal a inicios dos setenta

Hoxe, á beira da carretera, hai seis ou oito casas de construción nova. Pola contra, pobo adiante, vense outras no chao. Sobre todo no alto do lugar. Casas abandonadas polos seus donos emigrados. Familias enteiras de Vilardebós andan polas Américas, maormente no Brasil e na Arxentina. Vense tamén outras casas pechadas, que só se abren no vrao, cando veñen habitálas os seus donos que viven fora de Vilardebós.

As casas novas á beira da carretera, e outras remozadas polo meio do pobo, fan o resto do lugar máis lixoso e vello, con recantos e esquinas por todas partes.

En xeral as opinións sobre estas vivendas preséntanas como un produto vantaxoso respecto da vivenda tradicional que debeu ser superada. Isto é o que se colixe das verbas de Sandomingo¹ “[...] la residencia en el medio rural y sus condiciones, que hoy están en crisis en buena parte de nuestra tierra, al menos en la que me es familiar, sorprendida en su esencia por el efecto novado de las emigraciones...” e tamén das de Durán², quen fai súas as conclusións do Informe Sociolóxico sobre o Concello de Teo redactado en 1967 pola Escuela de Enseñanza Social de Galicia por encargo do Consejo Económico Sindical del Noroeste.

Las construcciones son tradicionales en su inmensa mayoría, pero la modernidad hizo acto de presencia: un 9 por 100 son posteriores a 1960; destacan mucho más los arreglos de fachada y de interiores. Estos gastos se costearon con la venta de pinos y, sobre todo, con ahorro emigrante. Gracias a las mejoras y a las ausencias de la población emigrada, el índice de hacinamiento tradicional se redujo de manera considerable, si bien los cambios son limitados todavía: no hay agua corriente, el retrete es elemental o llega a faltar en las casas más pobres. La lareira aún predomina en el lar, si bien se advierte la presencia de cocinas económicas (incluso se puede ver alguna que otra cocina de butano). Hay aparato de radio en la mayoría de las casas y televisor en las más pudientes.

Pechamos as referencias a opinións de terceiros coa do sociólogo Esteva³

Aparte de los envíos de dinero más o menos regulares que se reciben de los emigrados, éstos han contribuido al progreso urbano de sus comunidades de varias maneras. Una de ellas, arreglando sus casas o construyendo otras nuevas y equipándolas con mobiliario moderno. Otros, capitalizando para que sus familias invirtieran en bienes de capital...

Do que levamos visto podemos concluír que se verifica a existencia dun río de opinións describindo ou, cando menos notificando a existencia de vivendas de características singulares no noso medio, atribuídas á promoción de individuos emigrados.

¹ SANDOMINGO, T. El Campo Gallego: La Mutación de su Paisaje; en: "La Coruña. Paraíso del Turismo. Año 1995"

² DURÁN, J. A. El programa agrario de Galicia (Otro proceso de cambio por derribo); p. 162

³ ESTEVA FABREGAT, C. Para una teoría de la aculturación en el Alto Aragón; en: Ethnica. Revista de Antropología; N° 2, 1971; p. 21

AS NOVAS CONSTRUCCIÓN S NO MUNDO RURAL. AMPLITUDE E EXTENSIÓN DO FENÓMENO

Non existe ningún estudo que nos permita cuantificar o número de casas construídas en Galicia por xentes de condición emigrada nin no período americano nin no europeo. Das investigacións sobre o retorno por nós coñecidas ningunha dedica a súa atención á cuestión da vivenda promovida polo emigrado retornado. Xeralmente estes estudos, por exemplo o *Informe sobre el Retorno en los municipios de Galicia*¹, céntranse nos aspectos económicos e demográficos do retorno.

Nas series estatísticas do *Censo de Población y Vivienda* do Instituto Nacional de Estadística, o único dato que nos permite aproximarnos ó coñecemento da amplitude do fenómeno de construción de vivendas por residentes ausentes é a cantidade de moradas desocupadas² recoñecidas en tal documento. Por outra parte, na análise deste documento tamén comprobamos que o número de vivendas construídas no medio rural increméntase -con máis ou menos rapidez- continuamente, en tanto o de vivendas ocupadas medra con máis lentitude ou incluso decrece. Isto estanos a falar inequivocamente dun proceso no que a vivenda unifamiliar no medio rural é construída pero non ocupada. Tal é a actitude que caracteriza ó emigrado, que promove o seu fogar na aldea natal pero que non a ocupa, ben por non poder retornar ou ben porque cando o fai debe instalarse noutra localidade, nomeadamente nunha das grandes cidades ou na cabeceira comarcal correspondente.

Nun capítulo anexo a este texto presentamos as cifras -detalladas por concellos- da dimensión do parque residencial local con expresión do número de vivendas desocupadas en diversas datas do período por nós estudiado. A seguir presentamos un par de cadros que resumen a referida estatística. No primeiro deles poñemos en comparación a realidade en Galicia coa dos países do noso entorno. Neste cadro expoñemos tamén o estado das cousas nalgúns puntos singulares de Galicia como son a provincia de Ourense e, dentro desta, o concello de Vilardevós, escollidos estes como territorios representativos de ámbitos económica e demograficamente moi deprimidos.

Aquí e alá, asomándose tras dos valados, sobrepoñéndose ó caserío da vella aldea, a nova arquitectura residencial dos emigrados expresa os valores e ideais dun novo mundo. Arriba, casa en Boente, Arzúa; abaixo, outra en Castrofeito, O Pino.

¹ Este estudo foi elaborado pola consultoría de comunicación RPG e coordinado por Ildefonso de la Campa. Realizouse en 1997 por encomenda da Secretaría Xeral para as Relacións coas Comunidades Galegas. A súa metodoloxía de traballo, baseada nunha enquisa entre os alcaldes, conduciu a resultados nidiamente irrealistas. No referido traballo pretendíase concretar o lugar de residencia tralo retorno, a taxa de emigrados retornados sobre o total e o tipo de investimentos por eles realizados. Non hai unha soa mención á cuestión da vivenda do emigrado.

² De acordo coas instrucións do *Censo de Población y Viviendas* non se inclúen neste epígrafe nen ás vivendas secundarias nen ás abandonadas ou arruinadas.

VIVENDAS OCUPADAS EN DISTINTOS ÁMBITOS DA UNIÓN EUROPEA (1998)					
Territorio			Parque de vivendas (milleiros)	Vivendas baleiras (milleiros)	Porcentaxe de vivendas baleiras s/total
Alemaña			27.134	1.356	4,99
Austria			3.297	sen datos	sen datos
Bélxica			3.748	149	3,97
Dinamarca			2.375	142	5,97
España			17.154	2.230	12,99
Finlandia			sen datos	sen datos	sen datos
Francia			26.237	2.229	8,49
Grecia			4.690	sen datos	sen datos
Holanda			5.965	137	2,29
Irlanda			1.039	sen datos	sen datos
Italia			23.232	sen datos	sen datos
Luxemburgo			134	sen datos	sen datos
Portugal			4.181	434	10,38
Reino Unido			23.750	950	4,00
Suecia			4.106	sen datos	sen datos
Galicia	total		979	195	19,92
	provincia de Ourense	total	164	37	22,57
		concello de Vilardevós	2,104	1,085	48,43

Cadro elaborado a partir de datos tirados do *Anuario Estadístico del Mercado Inmobiliario Español* (1998) e do *Censo de Edificios y Viviendas* do Instituto Nacional de Estadística [España]. (1991). Os datos de Galicia, da provincia de Ourense e do concello de A Veiga son de 1991.

Nas cantidades que se presentan no cadro anterior comprobamos que o alto número de vivendas desocupadas do parque residencial galego lévanos a posición punteira en Europa.

Estas cifras resultan tanto meirandes canto máis elevadas son as taxas de poboación migrada no ámbito considerado. Velaí os datos do concello de Vilardevós, nas montañas lindes de Ourense con Portugal, onde corenta e nove de cada cen vivendas estaban desocupadas no censo de 1991.

OCUPACIÓN DO PARQUE DE VIVENDAS EN GALICIA								
Ámbito	Vivendas existentes				Vivendas ocupadas			
	1970		1991		1970		1991	
	nº absoluto	nº relativo	nº absoluto	nº relativo	nº absoluto	nº relativo	nº absoluto	nº relativo
España	12.145.577	100	17.160.677	141	11.236.782	100	14.553.688	130
Galicia	748.157	100	1.125.100	131	661.919	100	785.030	119
Provincia de Ourense	136.356	100	185.976	136	117.502	100	115.091	98
Concello de vilardevós	1.663	100	2.104	126	1.654	100	1.085	66

A CASA DO EMIGRADO. NOVAS FORMAS DE CONSTRUIR E DE USAR A VIVENDA RURAL

Confirmada a existencia de arquitecturas domésticas propias de promotores afectados por procesos migratorios cómpre agora facer unha breve descrición das características aspectuais e funcionais destes edificios adiantándonos a uns temas que desenvolveremos en fondura noutro lugar desta tese de doutoramento.

Se na vivenda labrega tradicional os recursos estéticos eran escasos, quedando sempre unificados como consecuencia do emprego dunha reducida gama de materiais, a arquitectura residencial promovida polos emigrantes caracterízase no formal por tomar elementos prestados de diferentes repertorios, ás veces incluso encontrados entre si. Así as cousas nun mesmo edificio pode resultar posible localizar compoñentes de orixe claramente rural mesturados con outros de clara adscrición urbana. Do mesmo xeito son correntes outras combinación, por exemplo: artesán e industrial, tradicional e moderno, local e estranxeiro, culto e popular, etc.

Nesta amalgama a calidade estética das incorporacións tórnase secundaria semellando primar non a harmonía das partes senón a súa diversidade.

No referido ó organigrama funcional de ambos tipos de vivendas descubrimos grandes diferencias entre a tradicional e a promovida polo emigrado. Na casa tradicional en tanto que é sé da empresa agraria familiar a organización espacial parece estar destinada a optimizar o funcionamento de tal empresa. Esta característica vese notablemente diminuída na casa do emigrado xa que, como temos dito, o proceso migratorio soe acompañarse do abandono da actividade inicial da familia. Isto é, a vivenda reflicte a transformación nos modos de vida de individuos en situación de mobilidade cultural e social.

Non querendo afondar máis -por agora- nestas cuestións, limitáremonos a expoñer un par de textos nos que se describen as cambiantes circunstancias estéticas e sociais que rodean á promoción das vivendas polos emigrantes retornados en dous países tan distintos como Madagascar e Portugal.

A xeógrafa Lucile Rabearimanana¹ descríbenos así a situación na illa africana

Les nouvelles constructions fleurissent à Ambohibary Sambaina [na rexión de Antsirabe] dans les années 1950 et au lendemain de l'indépendance. Elles sont, en partie, le fruit des profits du commerce des migrants, et des revenus que touchent les fonctionnaires originaires de village, au bord de l'une des rues et constitue un objectif pur un bon nombre de migrants car c'est une marque de réussite sociale. Cependant l'aspect extérieur même de ces constructions permet de deviner l'origine socio-professionnelle de leurs propriétaires.

[...]

...elles se distinguent par leur architecture plus "moderne". La plupart n'ont pas d'étage et s'apparentent aux nouvelles maisons tananariviennes, qui font plutôt fausse note par rapport à l'ensemble de l'habitat du village elles nous intéressent pourtant dans la mesure où elles reflètent la mentalité de ces anciens villageois instruits, qui veulent être considérés comme supérieurs aux autres car bénéficiant de l'auréole de l'occidentalisation et de la fonctionnarisation. Les comportements ostentatoires se manifestent lors de leurs venues périodiques au village, lors des fêtes religieuses, Noël et Pâques, dans leur Peugeot 403 ou leur Simca Aronde. Ils véhiculent alors des modèles de consommation propres au monde urbain et qui manifestent une occidentalisation, plus de façade d'ailleurs que réelle².

¹ RABEARIMANANA, Lucile: Les habitants d'Ambohibary Sambaina entre villes et village d'origine. En: *Interdépendances villes-campagnes en Afrique*, p. 197

² As novas construcións agromaron en Ambohibary Sambaina dende os anos 1950 e ó abeiro da independencia. Son, en parte, o froito dos beneficios da actividade dos emigrantes e das remesas correspondentes ós funcionarios nativos da aldea; á beira das rúas aparecen como un obxectivo para un bon número de emigrantes na medida en que representan un símbolo de mellora social. En tódolos casos, o aspecto exterior destas construcións permite debuxar a orixe socioprofesional dos seus propietarios.

[...]

...distingúense pola súa arquitectura máis "moderna". A meirande parte son de planta baixa e aseméllanse ás novas casas tananarivianas o que provoca, sobre todo, unha nota discordante no conxunto do caserío vilego; interésannos aínda así na medida en que reflicten a mentalidade dos cidadáns nativos instruídos e cultos, que queren ser considerados superiores ós demais como agraciados coa auroeola da occidentalización e do funcionariado. Os comportamentos ostentosos maniféstanse polas súas viaxes periódicas á capital, coincidindo coas festas relixiosas de Nadal e Pascua, no seu Peugeot 403 ou no Simca Aronda.

Deste xeito adoptan modelos de consumo propios do mundo urbano, expresando unha occidentalización máis aparente que real.

A realidade portuguesa relátanola Marinho Antunes¹,

A posição do emigrante tende a revestirse de sinais exteriores simbólicos que marcam e confirmam de forma inequívoca e pública o seu novo *status* social. Esses sinais tornam possível uma verdadeira presença física do emigrante na sua terra, mesmo quando ele está ausente no estrangeiro. O sinal mais difundido e o mais desejado é a casa que o emigrante constrói de novo, ou reconstrói, na sua terra de origem, muitas vezes num terreno comprado para esse efeito, com melhores acessos. As casas dos emigrantes têm quase sempre características próprias que as tornam perfeitamente bem identificadas e diferentes de todas as outras casas tradicionais da comunidade. Elas diferenciam-se não só pelo aspecto ou estilo exterior, pela dimensão, pela cor e pelos materiais de construção utilizados, em relação ao contexto habitacional original, como também pelo equipamento doméstico e pelo conforto interior de que dispõem [...]

Outro sinal, também bastante comum, da nova posição do emigrante na sua terra de origem consiste em aumentar as suas propriedades através da compra de outras parcelas de terreno...

Um terceiro sinal é o automóvel. O facto de o emigrante, um dia, poder voltar à sua terra deslocando-se no seu próprio automóvel é uma manifestação altamente apreciada de que o seu comportamento está a atingir os padrões de êxito esperados [...]

Todos eles são factos novos em relação ao que seria de esperar se os emigrantes não tivessem saído das suas terras e continuassem a observar os padrões de comportamento que corresponderiam, normalmente, à sua origem social...

Resulta sorprendente a semellanza entre as situacións descritas nos dous textos arriba presentados malia as notables diferencias que se dan entrambos países. Tamén sorprende recoñecermos con claridade a realidade galega nos retratos sociolóxicos destas dúas comunidades.

A CASA DO EMIGRADO. UNHA ARQUITECTURA POLÉMICA

As casas construídas polos emigrados, coa súa estética renovadora non deixan indiferente a opinión das xentes. En xeral os xuízos e comentarios que sobre a casa do emigrado do ciclo americano encontramos na bibliografía refírense a ésta con cualificativos como “branca”, “limpa” ou “risoña”, sendo minoritarias as reaccións críticas como por exemplo as que queren ver nestas arquitecturas unha mostra de “xenofilia”.

Doutra parte as apreciacións sobre a casa do emigrado do ciclo europeo dirixíranse nun primeiro momento a poñer en valor as “modernas” condicións de habitabilidade dos novos edificios fronte ás precarias condicións dos antigos. Andando o tempo a crítica tense orientado cara outros aspectos da edificación de forma que agora xa son frecuentes os reproches diante do aspecto estético destes novos edificios. Desta maneira téñense tornado habituais as referencias á súa suposta baixa calidade estética, atribuíndoselles en moitos casos a responsabilidade da degradación ambiental que nos últimos tempos está espallándose na paisaxe galega.

As casas do emigrado, tanto a do primeiro tercio do século, como a do tercio final, esforzáronse por diferenciarse da vivenda vernácula.

Na imaxe, dúas casas en Reinante, San Cosme de Barreiros. A da esquerda resposta á tipoloxía de casa contemporánea involucionista e a da dereita, é unha casa de americano.

A casa do americano foi louvada, no seu momento, por limpa, branca e hixiénica. As críticas ó seu impacto foron minoritarias.

Casa en Celeiro, San Cosme de Barreiros.

¹ ANTUNES, M. Migrações, mobilidade social e identidade. *Análise Social*, v. 27, n. 1, p. 21

Sen dúbida o eco que actualmente acadan estes xuízos débese á proliferación das arquitecturas residenciais dos emigrados pola xeografía do país e á mellora xeneralizada que teñen experimentado as condicións de habitabilidade da globalidade do parque de vivendas de Galicia.

A xeración de formas arquitectónicas por parte de cidadáns en situación de transculturización ofrécesenos como un proceso desembaltrado, carente dun soporte teórico que recolla as mutacións nos gustos e as necesidades actuais dos promotores de vivendas. Desta forma a solución das cuestións estéticas e materiais resólvese sempre de modo individual. De aí a dispersión estilística que caracteriza a este tipo de arquitecturas.

Neste contexto individualista a necesidade sentida polos promotores da vivenda de distanciarse das preexistencias arquitectónicas, xunto coa escasa capacitación profesional dos seus constructores alíanse para dificultar os intentos de normalización e racionalización dos procesos de deseño e execución destas vivendas.

Particularmente numerosas e duras son as críticas vertidas contra a casa contemporánea a quen, como diciamos, faise responsable da degradación paisaxística de Galicia.

A repulsa que en xeral levantan actualmente estas arquitecturas fai supoñer que existe un contrapunto. Isto é o que sostén Carolina Leite¹ "se a *casa do emigrante* está mal supóese que se sabe ou se coñece o que ela *devería ser*".

Nos máis dos casos suponse que a agresividade destas construcións -consecuencia da súa suposta estranxeiría- desaparecería de terse formalizado utilizando modelos arquitectónicos inspirados na casa vernácula.

Fronte á marea de críticos sobresaen poucas voces que dean mostras de coñecer realmente as circunstancias desta tipoloxía, nacida de individuos sometidos a múltiples tensións. Das poucas voces atinadas destacamos a de Villanova²

...[ós emigrantes das zonas rurais] on ne peut demander une appréciation purement esthétique des choses, des coutumes, des maisons, des arts et autres oeuvres, aussi belles et significatives qu'elles soient, de leur passé; car celles-là précisément leur rappellent de façon aiguë, les souffrances et les humiliations encore bien vivants. Ce que ceux-là veulent, c'est changer ce passé,

¹ LEITE, Carolina: Casa de emigrantes: gosto de algúns, desgosto de moitos; p. 68.

² VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I.; *Maisons de rêve au Portugal*, p. 182.

"...[ós emigrantes das zonas rurais] non podemos pedir-lles unha apreciación puramente estética das cousas, dos costumes, das casas, das artes e doutras obras, tan belas e significativas como son as do seu pasado; pois precisamente lémbranlles de forma aguda sufrimentos e humillacións aínda vivas. O que queren é cambiar este pasado, apagando os seus trazos. Facer unha casa nova é un exemplo disto: esta casa ten, entre outras funcións importantes, a de demostrar que rompeu cun signo secular de pobreza e que a vida cambiou. Por toda evidencia, non copia a arquitectura nin as formas tradicionais, copia as casas da rexión rica e prometedora que lles procurou cartos e promoción".

éteignant par là même les traces du souvenir. Faire une maison neuve en est un exemple: cette maison a, entre autres fonctions importantes, celle de démontrer qu'elle a rompu avec un signe séculaire de pauvreté et que la vie a changé. De toute évidence, elle ne copie pas l'architecture ni les formes traditionnelles, elle copie les maisons de la région riche et prometteuse qu'a procuré l'argent et la promotion.

O impacto paisaxístico que presentan con frecuencia as casas contemporáneas edificadas no medio rural derivase da alteración das regras que tradicionalmente organizaron a implantación dos edificios no territorio. Na imaxe, casa en Salcedo, Pobra do Brollón.

Estamos en condicións de afirmar, unha vez máis, que os que esto pensan descoñecen a complexidade dos procesos -mentais e materiais- que conforman ese produto chamado casa. A este respecto queremos presentar aquí ó emigrado como un resistente. Porque esa é cualificación que se lle pode dar a quen malia ter sido expulso da súa aldea para ser exposto a condicións laborais e vitais extremas, lonxe da súa familia, decide retornar ó punto de partida e investir nel todo o produto do seu traballo (aínda sabendo que na súa aldea as súas expectativas persoais cara ó futuro son exiguas).

Máis propiamente as culpas deben buscarse noutros lugares. Nisto estamos con Nuno Portas¹

Le problème n'est pas tant celui d'un groupe spécifique qui rapporte de son expérience transnationale des modèles architecturaux considérés comme médiocres et exotiques, que le fait de l'incapacité des autorités et des techniciens, nationaux ou locaux, à trou-

¹ PORTAS, N. Prefacio. En *Maisons de rêve au Portugal*; p. 3

ver une stratégie territoriale et des formes urbaines adéquates [...]

...le paysage urbain des régions de plus forte émigration ne sera plus le même: la chance (théorique) de canaliser l'énorme investissement de tous ces émigrés constructeurs a été perdue. Pourtant, cet investissement aurait pu être orienté vers la réhabilitation des noyaux historiques, ou vers la création de zones d'expansion urbaine à partir de tracés garantissant un minimum d'ordre et de lisibilité¹.

Unha vez máis lembramos que non é primeira vez que na nosa terra se levantan vivendas extravagantes. A inicios de século foron as quintas e os chalés dos indianos as construcións que ferían a retina dos máis esclarecidos, que vían naquelas formas e nos seus xardíns exóticos unha agresión á identidade galaica. Hoxe ollamos para aquel conxunto de edificios -moitos deles ameazando ruína- coa veneración que se lle da ás cousas que de-sexamos conservar entre nós. Certo é que non se pode comparar o impacto daquelas edificacións co ofrecido polas que se construíron no derradeiro tercio de século xa que agora a intensidade, extensión e folgos do proceso son moi outros.

Os acontecementos descritos neste capítulo forman parte da serie de feitos -con incidencia arquitectónica- que se sucederon sen pausa durante os últimos vintecinco séculos da nosa historia. Hoxe, a resultas desto, dispomos no agro e na aldea dun patrimonio construído conformado por edificios residenciais de moi diversas tipoloxías. Articuladas polos mesmos materiais e dimensionadas baixo a mesma escala tecéronse entre as distintas construcións e entre estas e o seu entorno lazos imaxinarios que facían do noso territorio exemplo de harmonía. Os acontecementos arquitectónicos rexistrados durante o século XX, nomeadamente durante o seu derradeiro tercio, foron protagonizados no medio rural por individuos cultivados en realidades foráneas. Estas xentes quebraron, voluntariamente, a linealidade do proceso evolutivo conducindo cara un novo destino.

¹ O problema non é tanto o dun grupo específico que trae da súa experiencia transnacional uns modelos arquitectónicos considerados mediocres e exóticos, como o feito da incapacidade das autoridades e técnicos, nacionais ou locais, para dar cunha estratexia territorial e formas urbanas axeitadas [...]

...a paisaxe urbana das rexións de máis forte emigración xa non será a mesma: a posibilidade (teórica) de canlizar o enorme investimento de todos estes emigrantes constructores tense perdido. Non embargantes este investimento tería podido ser orientado cara a rehabilitación de núcleos históricos, ou cara a creación de zonas urbanas de expansión a partires dos trazados existentes garantindo un mínimo de orde e de lexibilidade.

1.1 MOVEMENTO MIGRATORIO ESPAÑOL

MOVEMENTO MIGRATORIO ESPAÑOL¹

ANOS	EUROPA	AMÉRICA	ÁFRICA	ASIA OCEANÍA	TOTAIS	
	saídas	saídas	saídas	saídas	SAÍDAS	RETORNOS
1885	123	18.680	15.483	1.230	35.876	30.507
1900	2.500	38.003	17.345	620	58.468	49.818
1910	3.299	153.796	25.632	8	183.065	87.380
1920	1.865	163.465	11.758	398	117.486	85.165
1930	1.739	56.353	18.054	123	76.269	68.648
1940	333	4.076	94	21	5.370	4.300
1950	3.183	55.314	9.866	38	38.401	16.159
1960	19.610	33.529	4.609	799	58.547	35.314
1970	98.655	6.921	4	886	105.538	72.837
1981	15.063	1.716	2.572	1.449	20.850	15.361
1991	8.368	572	169	40	9.149	25.326

Esta estatística recolle os datos sobre os movementos de pasaxeiros en buques saídos dos portos españois, Publicábasee nos anos rematados en cero e cinco. A partir da década dos sesenta incluíronse os movementos por outros medios de transporte, tomando como referencia o número de emigrantes asistidos polo Instituto Español de Emigración.

1.2 POBOACIÓN ESPAÑOLA NO MUNDO, ESPAÑOIS RETORNADOS DO ESTRANXEIRO INMIGRANTES RESIDENTES NO ESTADO ESPAÑOL

POBOACIÓN ESPAÑOLA NO MUNDO, RETORNADA E RESIDENTES ESTRANXEIROS NO ESTADO

Continente	Países	Poboación española no mundo			Espanoís retornados. Baixas consulares		Inmigrantes desta orixe
		1970	1980	1994	1980	1994	
Unión Europea	Alemaña	245.530	179.952	133.879	4.357	3.091	38.229
	Bélxica	63.146	58.255	16.562	1.034	721	8.278
	Dinamarca	1.500	745	558	31	18	4.539
	Francia	659.922	470.814	211.794	4.681	2.385	28.511
	Grecia	227	331	345	0	123	596
	Irlanda	238	140	446	0	27	2.557
	Italia	7.744	11.106	5.908	0	219	17.989
	Luxemburgo	3.153	2.053	909	82	40	144
	Países Baixos	39.000	23.500	16.800	559	302	12.118
	Portugal	8.748	7.124	3.965	0	51	34.943
	Reino Unido	39.014	40.041	38.729	1.034	980	62.317
	Total UE	1.068.258	794.061	429.895	11.778	7.957	209.221
Outros países de Europa	Andorra	15.670	15.671	12.435	0	0	0
	Austria	1.493	806	546	11	0	1.794
	Bulgaria	8	17	5353	0	0	863
	Checoslovaquia	90	75	77	0	0	0
	Chipre	0	0	10	0	0	0
	Finlandia	125	232	307	0	0	2.341
	Hungría	18	35	47	0	0	208

POBOACIÓN ESPAÑOLA NO MUNDO, RETORNADA E RESIDENTES ESTRANXEIROS NO ESTADO

Continente	Países	Poboación española no mundo			Espaníais retornados. Baixas consulares		Inmigrantes desta orixe
		1970	1980	1994	1980	1994	1994
	Islandia	0	0	32	0	0	0
	Liechtenstein	163	121	118	0	0	0
	Malta	0	0	2	0	0	0
	Mónaco	0	0	1	0	0	0
	Noruega	647	2.147	597	7	0	2.634
	Polonia	0	0	105	0	0	3.320
	Romanía	26	139	23	0	0	1.028
	Rusia (e CEI)	0	0	152	0	0	411
	San Mariño	0	0	1	0	0	0
	Suecia	3.993	3.384	1.068	77	0	5.427
	Suíza	102.341	97.232	105.895	2.426	4.880	5.971
	Ucraina	0	0	6	0	0	0
	Turquía	527	454	179	0	0	0
	Iugoslavia	0	0	20	0	0	0
	Total outros países Europa	125101	120312	121556	14.299	13.537	23.997
América do Norte	Canadá	17.544	53.540	14.701	218	93	1.119
	Estados Unidos	23.260	37.561	44.107	457	2.054	14.493
	México	31.038	31.363	7.870	287	381	3.921
	Total América do Norte	71.842	122.464	66.678	962	2.528	19.533
América Central	Bahamas	0	0	1	0	0	0
	Costa rica	1.335	1.546	535	0	0	336

POBOACIÓN ESPAÑOLA NO MUNDO, RETORNADA E RESIDENTES ESTRANXEIROS NO ESTADO

Continente	Países	Poboación española no mundo			Espaníais retornados. Baixas consulares		Inmigrantes desta orixe
		1970	1980	1994	1980	1994	1994
	Cuba	74.026	60.000	11.184	0	280	4.642
	Guatemala	1.700	1.405	444	0	25	359
	Haití	24	49	27	0	0	65
	Honduras	917	530	303	0	0	669
	Nicaragua	546	500	60	0	0	442
	Panamá	2.793	2.706	671	0	33	446
	Porto Rico	3.110	2.631	1.162	0	0	0
	República Dominicana	2.318	2.000	2.432	0	88	12.475
	Salvador, O	698	750	312	0	35	850
	Xamaica	0	0	9	0	0	0
	Total América Central	87.467	72.117	17.130	0	492	20.284
América do Sur	Arxentina	540.100	363.550	270.217	451	763	19.922
	Bolivia	1.200	1.394	704	0	32	844
	Brasil	115.893	98.515	81.737	211	269	4.817
	Colombia	3.000	3.000	2.790	0	0	6.614
	Chile	16.628	12.290	7.547	65	103	5.574
	Ecuador	2.000	2.591	1.101	0	98	1.655
	Paraguay	1.057	1.160	543	0	31	468
	Perú	5.446	4.723	2.017	16	44	12.782
	Uruguai	44.831	31.546	28.149	129	211	3.841
	Venezuela	149.747	141.760	127.525	1.375	228	6.786

POBOACIÓN ESPAÑOLA NO MUNDO, RETORNADA E RESIDENTES ESTRANXEIROS NO ESTADO

Continente	Países	Poboación española no mundo			Espaníais retornados. Baixas consulares		Inmigrantes desta orixe
		1970	1980	1994	1980	1994	1994
	Total América do Sur	879.902	660.529	522.330	2.247	1.779	63.303
África	Angola	-	-	37	-	0	409
	Arxelia	-	-	256	-	32	3.201
	Benín	-	-	49	-	0	0
	Burkina Faso	-	-	63	-	0	0
	Burundi	-	-	15	-	0	0
	Cabo Verde	-	-	5	-	0	1.940
	Camerún	-	-	110	-	0	0
	Congo	-	-	25	-	0	0
	Costa de Marfil	-	-	215	-	19	0
	Exipto	-	-	164	-	0	0
	Etiopía	-	-	15	-	0	0
	Gabón	-	-	74	-	10	0
	Gambia	-	-	5	-	0	3.441
	Ghana	-	-	32	-	11	0
	Guinea Ecuatorial	-	-	477	-	0	1.788
	Illa Mauricio	-	-	45	-	0	0
	Kenya	-	-	56	-	0	0
	Liberia	-	-	25	-	0	0
	Libia	-	-	30	-	0	0
	Madagascar	-	-	57	-	0	0

POBOACIÓN ESPAÑOLA NO MUNDO, RETORNADA E RESIDENTES ESTRANXEIROS NO ESTADO

Continente	Países	Poboación española no mundo			Espaníais retornados. Baixas consulares		Inmigrantes desta orixe
		1970	1980	1994	1980	1994	1994
	Malawi	-	-	32	-	0	0
	Mali	-	-	55	-	0	0
	Marrocos	-	-	3.932	-	281	63.939
	Mauritania	-	-	35	-	0	0
	Mozambique	-	-	180	-	0	0
	Namibia	-	-	13	-	0	0
	Nixer	-	-	9	-	0	0
	Nixeria	-	-	80	-	14	442
	Ruanda	-	-	81	-	0	0
	Senegal	-	-	94	-	0	3.389
	Seychelles	-	-	1	-	0	0
	Serra Leona	-	-	1	-	0	0
	Sudáfrica	-	-	467	-	19	0
	Sudán	-	-	5	-	0	0
	Tanzania	-	-	4	-	16	0
	Tchad	-	-	12	-	0	0
	Togo	-	-	62	-	0	0
	Tunicia	-	-	185	-	14	394
	Uganda	-	-	13	-	0	0
	Zaire	-	-	364	-	10	0
	Zambia	-	-	21	-	0	0
	Zimbawe	-	-	75	-	25	0

POBOACIÓN ESPAÑOLA NO MUNDO, RETORNADA E RESIDENTES ESTRANXEIROS NO ESTADO

Continente	Países	Poboación española no mundo			Espaníais retornados. Baixas consulares		Inmigrantes desta orixe
		1970	1980	1994	1980	1994	1994
	Total África	-	-	7.511	-	634	82.607
Asia	Arabia Saudita	-	-	96	-	0	0
	Corea del Sur	-	-	70	-	0	1.578
	China	-	-	47	-	0	8.119
	Emiratos Árabes	-	-	66	-	8	0
	Filipinas	-	-	387	-	10	9.068
	Hong-Kong	-	-	127	-	0	0
	India	-	-	170	-	0	5.954
	Indonesia	-	-	31	-	0	0
	Irak	-	-	41	-	0	0
	Irán	-	-	32	-	0	1.613
	Israel	-	-	339	-	0	0
	Xapón	-	-	652	-	2	2.587
	Xordania	-	-	127	-	0	609
	Kuwait	-	-	23	-	0	0
	Libano	-	-	72	-	0	0
	Macau	-	-	18	-	0	1.102
	Malaisia	-	-	49	-	0	0
	Nepal	-	-	4	-	0	0
	Pakistán	-	-	33	-	0	1.646
	Qatar	-	-	7	-	0	0

POBOACIÓN ESPAÑOLA NO MUNDO, RETORNADA E RESIDENTES ESTRANXEIROS NO ESTADO

Continente	Países	Poboación española no mundo			Espaníais retornados. Baixas consulares		Inmigrantes desta orixe
		1970	1980	1994	1980	1994	1994
	Singapur	-	-	1	-	-	0
	Siria	-	-	154	-	-	918
	Sri Lanka	-	-	1	-	-	0
	Thailandia	-	-	61	-	-	0
	Taiwan	-	-	115	-	-	594
	Total Asia	-	-	2.723	-	136	35.743
Oceanía	Australia	-	-	16.269	146	398	720
	Nova Zelandia	-	-	123	-	-	133
	Total Oceanía	-	-	17.392	-	-	853
TOTAL MUNDIAL		2.232.570	1.769.483	1.167.461	18.780	19.504	461.364

1.3 POBOACIÓN E EMIGRACIÓN ESPAÑOLA

POBOACIÓN E EMIGRACIÓN ESPAÑOLA

Comunidade autónoma	Períodos					
	Poboación 1970	Emigración 1960-70	Poboación 1981	Emigración 1970-80	Poboación 1991	Emigración 1981-91
Andalucía	5.971,2	208,1	6.441,7	128,6	6.940,5	37,7
Aragón	1.152,7	10,4	1.213,0	3,4	1.188,8	1,0
Asturias	1.045,6	15,3	1.127,0	6,7	1.093,9	1,5
Balears, Illes	558,2	1,8	685,0	1,2	709,1	0,2
Canarias	1.170,2	42,3	1.444,6	12,1	1.493,8	3,5
Cantabria	467,1	8,8	510,8	2,6	527,3	0,6
Castilla - La Mancha	1.706,4	30,2	1.628,0	18,2	1.658,4	5,2
Castilla y León	2.623,1	78,9	2.577,1	47,2	2.545,9	7,7
Catalunya	5.122,5	31,1	5.958,2	11,0	6.059,5	9,4
Comunitat Valènciana	3.073,2	53,1	3.646,7	28,6	3.857,2	10,6
Extremadura	1.145,3	43,5	1.050,1	26,6	1.061,8	7,9
Galicia	2.583,6	196,4	2.753,8	155,0	2.731,7	84,1
Madrid	3.792,5	64,0	4.726,9	28,6	4.947,6	17,2
Murcia	832,3	28,8	957,9	13,5	1.045,6	6,1
Navarra	464,8	4,8	507,3	3,1	519,3	0,9
Euzcadi	1.878,6	10,7	2.134,9	5,0	2.104,0	2,3
Rioja, La	235,7	1,4	253,2	0,5	263,4	0,1
Ceuta e Melilla	127,6	3,7	117,5	0,1	124,2	0,0
TOTAL	33.823,9	834,1	37.616,9	493,0	38.872,2	196,0

1.4 POBOACIÓN E EMIGRACIÓN ESPAÑOLA. UNHA INTERPRETACIÓN

POBOACIÓN E EMIGRACIÓN ESPAÑOLA. UNHA INTERPRETACIÓN (Elaboración propia)

Comunidade autónoma	Valores absolutos		Valores relativos	
	Poboación media Período 1960-1991	Emigración total Período 1960-1991	Poboación media Período 1960-1991	Emigración total Período 1960-1991
Andalucía	6.451,13	374,40	17,54	24,58
Aragón	1.184,84	14,80	3,22	0,97
Asturias	1.088,83	23,50	2,96	1,54
Balears, Illes	650,76	3,20	1,77	0,21
Canarias	1.369,54	57,90	3,72	3,80
Cantabria	501,74	12,00	1,36	0,79
Castilla - La Mancha	1.664,27	53,60	4,53	3,52
Castilla y León	2.582,03	133,80	7,02	8,78
Catalunya	5.713,40	51,50	15,54	3,38
Comunitat Valènciana	3.525,70	92,30	9,59	6,06
Extremadura	1.085,74	78,00	2,95	5,12
Galicia	2.689,70	435,50	7,3	28,59
Madrid	4.489,00	109,80	12,21	7,21
Murcia	942,27	48,40	2,56	3,18
Navarra	497,14	8,80	1,35	0,58
Euzcadi	2.039,17	18,00	5,55	1,18
Rioja, La	250,76	2,00	0,68	0,13
Ceuta e Melilla	123,10	3,80	0,34	0,25
TOTAL	36.771,00	1.523,10	100	100

1.5 ORIGEN DE LOS EMIGRANTES ESPAÑOLES POR COMUNIDADES AUTÓNOMAS

ORIGEN DE LOS EMIGRANTES ESPAÑOLES POR COMUNIDADES AUTÓNOMAS

Territorio	Periodos						Total
	1962-1965	1966-1970	1971-1975	1976 -1980	1981-1985	1986-1990	
Andalucía	91.583	116.559	114.195	14.455	23.353	14.334	374.479
Aragón	7.023	3.406	3.137	353	722	349	14.990
Asturias	9.819	5.533	5.666	1.126	971	581	23.696
Baleares, Illes	1.193	640	761	492	149	94	3.329
Canarias	19.474	22.891	7.822	4.341	2.157	1.379	58.064
Cantabria	5.664	3.184	2.464	218	395	304	12.229
Castilla-La Mancha	16.069	14.203	17.007	1.214	2.896	2.348	53.737
Castilla y León	39.898	39.071	42.493	4.781	4.623	3.091	133.957
Catalunya	17.791	13.156	9.143	1.916	6.781	2.600	51.387
Comunitat Valènciana	23.077	30.090	26.739	1.943	7.795	2.881	92.525
Extremadura	24.498	19.067	23.230	3.412	4.490	3.466	78.163
Galicia	103.923	92.561	119.673	35.419	43.164	40.833	435.573
Madrid	40.576	23.424	21.253	7.355	12.643	4.176	109.427
Murcia	10.997	17.817	11.860	1.710	3.883	2.212	48.479
Navarra	2.426	2.446	2.904	212	603	328	8.919
Euzkadi	5.836	4.938	3.969	1.046	1.502	726	18.017
Rioja, La	1.024	475	408	108	71	33	2.119
Ceuta e Melilla	2.443	1.328	156	10	8	3	3.984
Total	423.314	410.789	412.945	80.111	116.206	79.738	1.523.103

1.6 INMIGRACIÓN. POBOACIÓN ESTRANXEIRA. DISTRIBUCIÓN POR COMUNIDADES AUTÓNOMAS

INMIGRACIÓN. POBOACIÓN ESTRANXEIRA. DISTRIBUCIÓN POR COMUNIDADES AUTÓNOMAS

Comunidade autónoma	1970		1981		1991	
	Españois	Estranxeiros	Españois	Estranxeiros	Españois	Estranxeiros
Andalucía	5.971,2	21,5	6.441,7	23,1	6.940,5	35,8
Aragón	1.152,7	2,0	1.213,0	1,8	1.188,8	3,5
Asturias	1.046,6	4,4	1.127,0	3,8	1.093,9	4,6
Balears, Illes	558,2	5,9	685,0	12,9	709,1	14,6
Canarias	1.170,2	11,7	1.444,6	23,4	1.493,7	30,2
Cantabria	467,1	1,0	510,8	1,2	527,3	1,7
Castilla-La Mancha	1.706,2	0,5	1.628,0	0,6	1.658,4	2,3
Castilla e León	2.623,1	5,5	2.577,1	5,1	2.545,9	11,6
Catalunya	5.122,5	32,1	5.958,2	38,6	6.059,5	56,1
Comunitat Valènciana	3.073,2	9,6	3.646,7	19,1	3.857,2	29,7
Extremadura	1.145,3	2,2	1.050,1	1,5	1.061,8	2,4
Galicia	2.583,6	10,6	2.753,8	10,2	2.731,6	16,0
Madrid	3.792,5	29,4	4.726,9	30,5	4.947,5	56,0
Murcia	832,3	0,5	957,9	1,1	1.045,5	3,2
Navarra	464,8	2,3	507,3	1,3	519,2	2,6
Euzcadi	1.878,6	6,9	2.134,9	5,6	2.104,0	7,8
Rioja, La	235,70	0,3	253,2	0,3	263,4	0,7
Ceuta e Melilla	116,7	0,5	117,5	0,5	124,2	4,1
Total	33.823,9	147,7	37.616,9	181,5	38.872,3	283,2

2.1 MOVEMENTO MIGRATORIO GALEGO. SALDO DAS SAÍDAS

MOVEMENTO MIGRATORIO GALEGO. SALDO DAS SAÍDAS												
perº	A Coruña		Lugo		Ourense		Pontevedra		Galicia		España	
	Europa	América	Europa	América	Europa	América	Europa	América	Europa	América	Europa	América
1911 1920	-	124.335	-	86.565	-	98.760	-	94.253	-	404.183	-	1.279.872
1921 1930	-	98.946	-	73.761	-	70.402	-	95.512	-	338.641	-	839.333
1931 1940	-	16.013	-	11.025	-	11.090	-	18.764	-	56.692	-	208.004
1941 1950	-	22.241	-	11.710	-	12.499	-	23.799	-	70.249	-	271.890
1951 1960	16.154	77.982	8.006	23.451	21.038	46.835	11.157	77.848	56.355	226.116	376.652	668.003
1961 1970	38.219	28.925	12.470	8.095	74.955	23.089	22.766	31.057	147.259	91.166	840.033	232.221
1971 1980	60.344	3.789	32.424	920	40.309	5.559	33.526	4.754	166.603	15.022	469.794	51.663
Total	114.708	372.231	52.900	215.527	136.302	268.234	67.449	345.987	370.383	1.202.069	1.686.479	3.550.986
Gran Total	486.940		268.427		404.536		413.436		1.572.452		5.237.465	

OBSERVACIÓN:

As cifras contidas neste cadro reflicten o número de individuos emigrados legalmente. Cabe pois supoñer que non recollen a realidade, que sería -como comunmente recoñecen tódolos investigadores- certamente máis cuantiosa que a aquí expresada.

2.2 MOVIMIENTO MIGRATORIO GALEGO. EMIGRACIÓN CONTINENTAL

EMIGRACIÓN CONTINENTAL. EFECTIVOS EXPATRIADOS						
Periodo	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Galicia	España
1960	19	11	16	200	246	19.610
1961	1.654	906	2.654	896	6.112	42.831
1962	1.866	1.067	4.614	2.196	9.763	64.444
1963	4.281	1.559	7.974	3.508	16.295	83.206
1964	5.513	1.868	13.051	3.224	23.656	101.623
1965	4.470	1.321	8.758	1.784	16.333	74.187
1966	4.134	1.134	6.796	1.576	13.640	56.795
1967	2.094	669	3.735	535	7.033	25.911
1968	3.213	904	7.401	982	12.500	68.699
1969	4.637	1.500	10.635	3.225	19.997	100.840
1970	6.338	1.531	9.321	4.640	21.850	203.887
1971	10.221	12.041	10.279	6.516	29.057	113.702
1972	9.717	8.122	8.846	6.516	27.201	104.134
1973	10.949	8.074	8.269	6.747	28.039	96.088
1974	8.714	1.532	4.330	4.109	18.575	50.695
1975	3.583	717	1.950	1.751	8.001	20.618
1976	2.508	391	1.231	1.231	5.289	12.124
1977	2.725	311	1.233	1.271	5.540	11.336
1978	3.407	232	1.260	1.506	6.405	11.993
1979	4.076	358	1.470	1.898	7.802	13.019
1980	4.444	255	1.441	1.901	8.041	14.085
TOTAL	98.563	44.894	115.264	56.292	314.028	1.309.827

2.3 MOVIMIENTO MIGRATORIO GALEGO. DESTINOS DOS EMIGRANTES A EUROPA

PERÍODO	Alemaña	Bélxica	Francia	Holanda	Inglaterra	Suíza	Outros	Total
1960-1970	60.321	254	12.887	7.296	5.452	53.418	361	139.989
1971-1980	19.882	6	3.865	3.500	664	115.817	18	143.752
1981-1990	26	-	825	28	6	81.286	50	82.221
TOTAL	80.229	260	17.577	10.824	6.122	250.521	429	365.962

2.4 MOVIMIENTO MIGRATORIO GALEGO. DESTINOS DOS EMIGRANTES A AMÉRICA

PERÍODO	Canadá	EE. UU.	México	Centroam ^a	Arxentina	Brasil	Venezuela	Outros	Total
1965-1970	796	1.536	639	293	2.955	1.825	10.363	860	19.267
1971-1980	551	1.490	783	232	638	505	4.676	202	9.077
1981-1990	6	21	139	15	15	47	141	120	504
TOTAL	1.353	3.047	1.561	540	3.608	2.377	15.180	1.182	28.848

2.5 MOVIMIENTO MIGRATORIO GALEGO. MIGRACIÓN INTERIORES NO ÁMBITO DO ESTADO

data	Comunidades autónomas de destino							
	Madrid	Canarias	Com. Valenc ^a	Balears	Murcia	Navarra	Aragón	La Rioja
1988	2.373	3.162	458	508	114	107	142	70
1989	2.158	3.044	492	687	193	117	132	93
1990	2.548	1.688	548	484	186	135	190	67
1991	1.254	884	239	248	151	78	100	29
1992	1.640	1.112	363	312	143	108	163	21
1993	1.608	1.142	426	220	206	103	129	41

2.6 IMPACTO DEMOGRÁFICO DA EMIGRACIÓN EN GALICIA

EVOLUCIÓN DEMOGRÁFICA DE GALICIA E ESPAÑA. COMPARATIVA

Data	Poboación de Galicia		Poboación de España		Peso relativo Galicia / España
	Valor Absoluto	Valor relativo	Valor Absoluto	Valor relativo	
1787 (Reconto de Labrada)	1.340.192	100	10.409.879	100	12,9 %
1857 (1º censo moderno)	1.776.889	133	15.464.340	149	11,5 %
1900 (censo)	1.980.515	110	18.617.956	119	10,6 %
1950 (censo)	2.604.200	145	28.118.057	180	9,3 %
1986 (censo)	2.785.394	155	38.398.240	245	7,2 %

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
A CORUÑA									
ARZÚA									
ARZÚA	9.064	6.999	6.932	2.178	2.442	2.930	2.085	1.863	1.953
BOIMORTO	5.216	3.181	2.682	1.240	1.048	1.199	1.174	852	829
PINO, O	6.174	5.903	5.282	1.575	1.778	1.957	1.307	1.271	1.297
TOURO	6.420	5.539	5.029	1.518	1.765	2.001	1.271	1.337	1.307
total comarcal	26.874	21.622	19.925	6.511	7.033	8.087	5.837	5.323	5.386
BARBANZA									
BOIRO	13.867	16.752	16.164	3.673	5.349	6.465	3.371	4.190	4.373
POBRA DO CARAMIÑAL	8.165	9.813	8.668	2.213	3.468	3.734	2.099	2.606	2.525
RIANXO	10.944	11.352	11.733	3.102	3.695	4.223	2.657	2.893	3.181
RIBEIRA	21.716	23.081	23.255	6.078	7.547	9.423	5.270	6.345	6.450
total comarcal	54.692	60.998	59.820	15.066	20.059	23.845	13.397	16.034	16.529
BARCALA, A									
BAÑA, A	8.238	7.913	4.779	1.735	1.766	1.529	1.574	1.600	1.246
NEGREIRA	8.999	7.197	6.236	1.850	2.159	2.489	1.674	1.748	1.629
total comarcal	17.237	15.110	11.015	3.585	3.925	4.018	3.248	3.348	2.875
BERGANTIÑOS									
CABANA DE BERGANT.	6.850	6.652	5.593	1.377	1.654	1.965	1.353	1.486	1.480
CARBALLO	23.508	23.923	24.614	6.308	9.564	11.613	5.608	6.426	7.153
CORISTANCO	9.684	10.187	8.365	2.144	2.555	2.698	2.088	2.227	2.243
LARACHA	10.898	10.857	10.109	3.027	3.827	4.264	2.717	2.916	3.002
LAXE	3.535	3.482	3.484	887	1.328	1.643	858	895	895
MALPICA DE BERGANT.	8.108	7.911	7.421	2.285	2.596	3.425	2.050	2.082	2.192

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
PONTECESO	8.366	7.950	7.368	2.196	2.850	3.072	2.065	2.361	2.191
total comarcal	70.949	70.962	66.954	18.224	24.374	28.680	16.739	18.393	19.156
BETANZOS									
ARANGA	3.187	2.685	2.490	766	906	1.038	741	730	681
BETANZOS	10.101	11.385	11.846	3.573	4.305	5.088	2.918	3.515	3.627
CESURAS	5.164	3.702	2.948	1.971	1.296	1.430	1.106	1.078	897
COIRÓS	1.741	1.587	1.576	495	658	781	444	508	485
CURTIS	6.735	4.908	4.482	1.683	1.911	2.164	1.458	1.314	1.367
IRIXOA	2.406	2.111	1.903	598	750	854	584	644	543
MIÑO	4.964	5.407	5.030	1.552	2.201	2.488	1.281	1.918	1.335
OZA DOS RÍOS	5.223	3.736	3.338	1.128	1.429	1.687	1.094	1.176	973
PADERNE	4.299	3.473	2.887	1.122	1.275	1.211	983	992	858
VILARMAIOR	2.001	1.897	1.413	530	603	680	529	573	393
VILASANTAR	2.887	2.368	1.874	732	811	954	667	659	553
total comarcal	48.708	43.259	39.787	14.150	16.145	18.375	11.805	13.107	11.712
CORUÑA, A									
ABEGONDO	6.302	5.912	5.448	1.567	2.180	2.637	1.457	2.120	1.601
ARTEIXO	12.166	15.268	17.796	3.249	6.380	8.516	2.933	4.025	5.176
BERGONDO	5.225	5.424	5.402	1.861	2.422	2.956	1.574	2.184	1.605
CAMBRE	7.259	9.137	12.154	2.018	4.358	6.031	1.915	3.044	3.597
CARRAL	4.935	5.481	5.202	1.340	1.799	2.190	1.244	1.504	1.499
CORUÑA, A	189.654	232.356	251.342	62.807	86.409	98.459	51.815	71.425	78.494
CULLEREDO	9.962	13.129	14.549	3.790	4.984	6.795	2.697	3.783	4.356
OLEIROS	10.457	15.100	18.659	4.343	8.679	10.929	3.608	6.345	5.708
SADA	7.047	7.998	9.190	2.731	3.683	5.018	2.128	3.081	2.781

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
total comarcal	253.007	309.805	339.742	83.706	120.894	143.531	69.371	97.511	104.817
EUME									
CABANAS	5.001	3.500	3.074	1.557	1.713	1.803	1.546	1.372	899
CAPELA, A	3.967	3.212	1.714	935	993	571	878	760	431
MONFERO	4.360	3.586	2.975	1.042	1.113	1.031	936	858	783
PONTEDEUME	8.107	8.459	8.786	2.107	3.153	3.844	1.969	2.448	2.416
PONTES, AS	9.916	11.027	13.214	2.164	3.836	4.957	2.001	3.032	3.806
total comarcal	31.351	29.784	29.763	7.805	10.808	12.206	7.330	8.470	8.335
FERROL									
ARES	5.042	4.529	4.447	1.563	2.006	2.438	1.409	1.706	1.366
CEDEIRA	7.968	7.827	7.439	2.669	3.714	4.105	2.298	2.724	2.437
FENE	11.101	15.040	14.759	3.114	5.406	5.947	3.003	4.173	4.606
FERROL	87.736	91.764	84.491	24.090	31.904	35.119	21.746	27.491	26.403
MOECHE	2.434	2.036	1.745	864	881	812	741	720	608
MUGARDOS	6.793	7.046	6.478	2.246	2.618	2.738	2.003	2.327	2.037
NARÓN	21.491	28.984	31.172	6.652	11.072	12.443	6.062	8.537	9.647
NEDA	8.638	6.941	6.289	2.538	2.703	2.617	2.313	2.041	1.999
SAN SADURNIÑO	4.907	4.340	3.747	1.378	1.550	1.586	1.331	1.233	1.164
SOMOZAS	2.610	1.973	1.678	747	902	864	704	588	537
VALDOVIÑO	8.004	7.146	6.633	2.355	3.234	3.856	2.229	2.828	2.070
total comarcal	166.724	177.626	168.878	48.216	65.990	72.525	43.839	54.368	52.874
FISTERRA									
CEE	6.713	7.234	6.880	1.653	2.271	2.630	1.535	1.783	1.888
CORCUBIÓN	1.823	1.933	1.949	570	735	898	485	553	624
DUMBRÍA	4.543	4.408	3.967	1.066	1.268	1.189	938	948	1.018

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
FISTERRA	4.867	5.147	4.963	1.248	1.711	2.021	1.062	1.312	1.376
MUXÍA	6.725	6.797	6.618	1.808	2.250	2.709	1.605	1.879	1.813
total comarcal	24.671	25.519	24.377	6.345	8.235	9.447	5.625	6.475	6.719
MELIDE, TERRA DE									
MELIDE	7.491	7.797	8.210	2.086	2.785	3.810	1.895	2.194	2.418
SANTISO	3.322	2.803	2.469	866	983	946	735	797	691
SOBRADO	4.441	3.375	2.739	1.133	1.247	1.282	960	964	829
TOQUES	2.582	2.297	1.949	654	638	666	601	559	499
total comarcal	17.836	16.272	15.367	4.739	5.653	6.704	4.191	4.514	4.437
MUROS									
CARNOTA	6.681	6.504	5.978	1.872	2.215	2.677	1.701	1.710	1.745
MUROS	10.305	11.060	10.178	2.871	4.222	4.503	2.649	3.306	2.910
total comarcal	16.986	17.564	16.156	4.743	6.437	7.180	4.350	5.016	4.655
NOIA									
LOUSAME	5.361	4.661	4.275	1.341	1.420	1.358	1.329	1.106	1.101
NOIA	11.990	13.867	13.038	2.880	4.977	5.441	2.785	3.597	3.834
OUTES	9.968	9.815	8.247	2.490	3.053	3.293	2.435	2.271	2.318
PORTO DO SON	9.874	10.453	10.392	2.514	3.380	4.161	2.443	2.829	2.630
total comarcal	37.193	38.796	35.952	9.225	12.830	14.253	8.992	9.803	9.883
ORDES									
CERCEDA	7.502	7.003	5.335	1.791	2.193	2.335	1.721	1.793	1.770
FRADES	4.167	3.649	3.291	849	944	981	779	746	789
MESÍA	5.1967	4.278	3.623	1.112	1.274	1.326	1.023	1.029	977
ORDES	9.855	11.095	11.467	2.542	4.060	4.662	2.291	3.019	3.025
OROSO	3.810	3.612	3.761	774	1.062	1.369	727	796	917

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
TORDOIA	5.727	5.267	5.350	1.653	1.496	1.521	1.593	1.259	1.309
TRAZO	4.532	4.363	3.796	903	1.086	1.118	894	920	927
total comarcal	87.560	39.267	36.623	9.624	12.115	13.312	9.028	9.562	9.714
ORTEGAL									
CARIÑO	5.595	5.687	5.274	concello de nova creación		2.574	concello de nova creación		1.785
CERDIDO	3.019	2.046	1.867	852	841	892	760	608	599
MAÑÓN	3.198	2.666	2.103	1.124	1.161	1.125	1.021	823	741
ORTIGUEIRA	11.964	9.899	9.658	5.910	7.017	4.933	5.319	5.273	3.259
total comarcal	23776	20298	18902	7.886	9.019	9.524	7.100	6.704	6.384
SANTIAGO									
AMES	9.833	9.166	9.830	2.565	2.694	4.008	2.245	2.337	2.628
BOQUEIXÓN	5.154	4.978	4.187	967	1.150	1.277	950	988	1.003
BRIÓN	5.679	5.942	5.736	1.475	1.674	1.837	1.410	1.500	1.482
SANTIAGO DE COMP*	70.893	93.695	95.527	18.218	31.525	38.941	15.527	23.742	25.343
TEO	11.179	10.986	13.003	2.263	2.870	4.315	2.225	2.490	3.244
VAL DO DUBRA	5.423	5.654	4.959	1.277	1.674	1.913	1.275	1.422	1.319
VEDRA	5.160	5.689	4.860	1.411	1.505	1.617	1.179	1.280	1.186
total comarcal	113.321	136.110	138.102	28.176	43.092	53.908	24.811	33.759	36.205
SAR, O									
DODRO	3.176	3.358	3.559	821	1.008	1.150	797	825	863
PADRÓN	8.102	9.796	10.147	2.081	3.058	3.708	1.964	2.350	2.413
ROIS	5.715	5.767	5.514	1.270	1.428	1.416	1.256	1.306	1.280
total comarcal	16.993	18.921	19.220	4.172	5.494	6.274	4.017	4.481	4.556
SONEIRA, TERRA DE									
CAMARIÑAS	7.865	6.818	6.930	1.740	2.528	3.090	1.643	1.844	2.033

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
BALEIRA	3.304	2.610	2.023	908	828	849	773	678	635
FONSAGRADA, A	9.744	9.246	6.508	2.452	2.560	2.663	2.140	2.027	1.889
NEGUEIRA DE MUÑIZ	590	434	281	150	164	184	141	123	119
total comarcal	13.638	12.290	8.812	3.510	3.552	3.696	3.054	2.828	2.643
LE MOS, TERRA DE									
BÓVEDA	3.144	3.244	2.320	971	1.048	1.150	882	838	743
PANTÓN	6.954	5.823	3.935	2.000	2.256	2.021	1.991	1.847	1.461
MONFORTE DE LEMOS	19.528	19.382	20.510	6.250	7.525	9.270	5.529	5.967	6.583
POBRA DO BROLLÓN	3.995	3.338	3.244	1.237	1.239	1.455	1.097	1.019	1.022
SAVIÑAO, O	8.534	7.261	5.739	2.799	2.832	3.055	2.371	2.458	1.965
SOBER	6.818	4.786	3.665	1.939	2.144	2.319	1.752	1.592	1.387
total comarcal	48.973	43.834	39.413	15.196	17.044	19.270	13.622	13.721	13.161
LUGO									
CASTROVERDE	5.256	4.548	3.796	1.461	1.533	1.557	1.319	1.192	1.117
CORGO, O	5.454	5.001	12.945	1.621	1.735	1.852	1.431	1.354	1.347
GUNTÍN	4.914	4.351	3.824	1.196	1.334	1.341	1.118	1.075	1.070
LUGO	63.830	73.986	86.960	20.616	29.194	38.188	17.678	22.218	26.448
OUTEIRO DE REI	5.093	5.108	4.135	1.360	1.505	1.656	1.230	1.250	1.170
PORTOMARÍN	2.961	2.499	2.151	712	828	951	710	652	666
RÁBADE	1.814	1.858	1.692	599	784	930	536	593	562
total comarcal	89.322	97.351	115.503	27.565	36.913	46.475	24.022	28.334	32.380
MARIÑA CENTRAL, A									
ALFOZ	3.205	2.858	2.642	947	1.095	1.170	872	832	794
BURELA	2.822	4.783	7.743	concello de nova creación					
CERVO	3.471	4.819	5.386	1.845	4.112	5.157	1.694	2.676	3.598

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
FOZ	8.274	8.776	9.313	2.581	3.715	4.654	2.304	2.614	2.829
LOURENZÁ	3.487	3.266	3.092	1.227	1.275	1.303	1.052	1.039	967
MONDOÑEDO	6.989	6.988	5.327	2.354	2.874	2.271	2.026	1.977	1.668
VALADOURO, O	3.461	3.184	2.720	1.075	1.153	1.219	981	906	875
total comarcal	25.682	27.033	25.838	9.082	13.129	14.604	8.057	9.212	9.937
MARIÑA OCCIDENTAL, A									
OUROL	3.618	2.508	1.870	1.133	1.126	827	999	848	676
VICEDO, O	3.167	2.850	2.651	962	1.100	1.104	868	848	809
VIVEIRO	12.942	14.562	14.583	4.377	5.972	6.880	3.795	4.357	4.493
XOVE	3.755	3.618	3.447	860	1.374	1.366	815	872	929
total comarcal	23.482	23.538	22.551	7.332	9.572	10.177	6.477	6.925	6.907
MARIÑA ORIENTAL, A									
BARREIROS	4.165	4.083	3.752	1.320	1.633	2.129	1.222	1.347	1.124
PONTENOVA, A	4.841	4.298	3.647	1.305	1.404	1.640	1.242	1.275	1.186
RIBADEO	8.974	9.068	8.721	2.727	3.211	4.079	2.498	2.712	2.705
TRABADA	2.548	2.277	1.910	622	732	677	596	576	546
total comarcal	20.528	19.726	18.030	5.974	6.980	8.525	5558	5.910	5.561
MEIRA									
MEIRA	1.975	1.970	1.833	588	674	778	521	586	584
POL	3.457	2.851	2.431	943	1.027	1.106	871	830	740
RIBEIRA DE PIQUÍN	1.859	1.296	1.054	440	415	451	430	370	319
RIOTORTO	3.167	2.696	2.211	884	907	893	809	774	703
total comarcal	10.458	8.813	7.529	2.855	3.023	3.228	2.631	2.560	2.346
QUIROGA									
FOLGOSO DO CAUREL	3.609	2.191	1.850	980	852	774	853	767	585

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
ANTAS DE ULLA	4.572	4.146	3.122	1.154	1.366	1.486	1.066	1.017	960
MONTERROSO	4.938	4.692	4.742	1.538	1.688	2.152	1.402	1.327	1.386
PALAS DE REI	6.496	6.323	4.798	2.132	2.331	2.661	1.832	2.005	1.705
total comarcal	16006	15161	12662	4.824	5.385	6.299	4.300	4.349	4.051
TOTAL PROVINCIAL	415.052	399.185	377.270	122.580	146.576	146.576	166.470	113.822	115.520

OURENSE

ALLARIZ - MACEDA

ALLARIZ	7.950	5.009	5.218	2.741	2.643	3.449	2.368	2.283	1.809
BAÑOS DE MOLGAS	4.551	3.456	3.206	1.747	1.613	1.959	1.537	1.187	997
MACEDA	4.616	5.446	3.271	1.788	1.538	2.140	1.363	1.367	1.082
PADERNE DE ALLARIZ	2.574	2.166	1.787	1.093	1.045	1.372	900	824	679
TABOADELA	2.263	2.463	1.816	808	869	998	574	633	637
XUNQUEIRA DE AMBÍA	3.705	2.957	2.349	1.288	1.214	1.702	1.084	924	845
XUNQUEIRA DE ESPADº	1.376	1.285	1.152	516	528	556	892	476	389
total comarcal	27.035	22.782	18.799	9.981	9.450	12.176	8.718	7.694	6.438

BAIXA LIMIA

BANDE	4.241	3.044	2.587	1.953	2.216	1.722	1.153	995	924
ENTRIMO	2.341	2.381	1.553	908	1.069	1.055	787	904	595
LOBEIRA	3.041	2.698	1.405	890	817	846	802	673	501
LOBIOS	5.009	4.631	3.189	1.690	1.552	1.555	1.444	1.288	1.085
MUIÑOS	3.190	4.152	2.235	1.105	1.398	1.505	1.024	1.057	844
RAIRIZ DE VEIGA	3.819	3.721	2.296	1.178	1.244	1.399	992	958	725
total comarcal	21.641	20.627	13.265	7.724	8.296	8.082	6.202	5.875	4.674

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
CALDELAS, TERRA DE									
CASTRO CALDELAS	4.085	3.316	1.951	1.247	1.216	1.574	982	934	751
MONTEDERRAMO	2.348	1.755	1.395	873	886	813	721	847	512
PARADA DO SIL	1.897	2.171	975	757	650	710	577	537	367
TEIXEIRA, A	1.985	1.961	639	631	609	638	495	605	292
total comarcal	10.315	9.203	4.960	3.508	3.361	3.735	2.775	2.923	1.922
CARBALLIÑO, O									
BEARIZ	1.699	1.346	1.826	648	742	782	588	510	598
BOBORÁS	4.842	4.456	3.764	1.713	2.456	1.763	1.608	1.573	1.307
CARBALLIÑO, O	9.962	10.942	10.886	3.328	5.320	6.484	2.925	4.349	3.582
IRIXO, O	4.105	4.073	2.522	1.509	1.642	1.457	1.448	1.141	866
MASIDE	4.448	4.551	3.573	1.574	1.736	1.929	1.402	1.461	1.177
PIÑOR	5.918	5.527	1.808	1.608	2.035	824	1.496	1.509	565
PUNXÍN	1.306	1.255	1.033	595	632	638	564	450	372
SAN AMARO	2.608	2.230	1.621	774	890	861	766	657	530
SAN CRISTOVO DE CEA	4.705	5.242	3.781	1.397	1.498	1.508	1.313	1.312	1.148
total comarcal	39.593	39.622	30.814	13.146	16.951	16.246	12.110	12.962	10.145
CELANOVA, TERRA DE									
BOLA, A	2.622	2.147	1.717	956	1.003	940	734	729	616
CARTELLE	7.335	5.198	3.961	1.928	2.152	2.209	1.830	1.667	1.416
CELANOVA	8.054	7.518	5.805	2.416	2.924	3.230	2.165	2.236	1.950
GOMESENDE	2.071	2.294	1.409	725	698	730	642	604	488
MERCA, A	4.690	5.011	2.723	1.335	1.407	1.451	1.116	1.334	939
PADRENDA	4.520	4.121	2.880	1.284	1.345	1.501	1.218	1.223	994
PONTEDEVA	1.107	829	819	370	324	479	351	288	272

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
QUINTELA DE LEIRADO	1.685	1.457	1.037	630	544	1.399	508	441	386
RAMIRÁS	4.752	4.850	2.116	1.454	1.556	1.394	1.415	1.206	845
VEREA	2.780	2.646	1.847	1.428	973	800	760	740	590
total comarcal	39.616	36.071	24.314	12.526	12.926	14.133	10.739	10.468	8.496
LIMIA, A									
BALTAR	3.622	3.956	1.790	926	935	1.067	859	895	607
BLANCOS, OS	2.394	2.236	1.260	900	768	829	900	734	458
CALVOS DE RANDÍN	2.417	1.833	2.028	894	1.408	1.130	856	946	689
PORQUEIRA, A	2.112	1.814	1.293	886	822	836	673	815	448
SANDIÁS	2.191	2.316	1.912	633	815	965	620	690	632
SARREAUS	4.153	4.057	2.683	1.062	1.103	1.490	1.057	1.003	802
TRASMIRÁS	3.522	3.828	2.280	858	1.123	1.178	806	1.090	807
VILAR DE BARRIO	3.889	3.195	2.572	1.066	1.236	1.323	995	889	837
VILAR DE SANTOS	1.669	1.863	1.393	450	549	1.151	450	448	430
XINZO DE LIMIA	10.640	10.177	8.731	3.077	3.386	5.027	2.834	2.785	2.837
total comarcal	36.609	35.275	25.942	10.752	12.145	14.996	10.050	10.295	8.547
OURENSE									
AMOEIRO	2.942	2.538	2.315	1.158	1.340	1.494	996	866	785
BARDABÁS	3.650	3.682	4.000	1.226	1.490	2.148	1.086	1.052	1.218
COLES	3.491	3.351	3.206	1.141	1.539	1.903	1.131	1.339	1.039
ESGOS	2.942	2.248	1.363	660	815	1.048	649	653	499
NOGUEIRA DE RAMUÍN	7.238	3.133	2.721	1.864	1.967	2.021	1.861	1.127	1.005
OURENSE	73.379	96.085	107.247	24.272	40.788	47.704	20.012	30.493	33.386
PEREIRO DE AGUIAR	5.427	5.998	4.684	1.696	1.746	2.660	1.466	1.625	1.587
PEROXA, A	4.058	4.080	2.856	1.290	1.297	1.343	1.155	1.083	926

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
SAN CIBRAO DAS VIÑAS	3.230	3.248	3.205	1.139	1.557	1.654	989	989	991
TOÉN	3.249	3.612	2.727	1.166	1.200	1.347	1.126	1.078	883
VILAMARÍN	2.486	2.304	2.183	987	900	1.090	759	769	711
total comarcal	112.092	130.279	136.507	36.599	54.639	64.412	31.230	41.074	43.030
RIBEIRO, O									
ARNOIA	1.528	1.274	1.027	582	618	662	459	480	394
AVIÓN	3.178	3.991	3.419	1.323	1.586	sd	1.052	1.065	sd
BEADE	1.044	1.204	868	379	381	436	365	372	305
CARBALLEDA DE AVIA	2.517	2.820	1.879	1.011	1.093	1.196	772	846	670
CASTRELO DE MIÑO	5.383	5.027	3.562	1.563	1.247	1.439	1.348	1.103	1.041
CENLLE	2.340	2.274	1.830	1.802	1.252	1.045	804	774	705
CORTEGADA	2.882	1.989	1.566	785	945	998	727	742	552
LEIRO	2.800	2.483	2.235	1.182	1.409	1.373	1.021	963	809
MELÓN	2.485	2.124	1.834	782	890	1.030	777	748	631
RIBADAVIA	6.181	6.622	5.946	2.674	2.479	3.072	1.774	2.197	1.978
total comarcal	30.338	29.808	19.720	12.083	11.900	10.589	9.099	9.290	6.691
TRIVES, TERRA DE									
CHANDREXA DE QUEIXA	1.661	1.070	1.023	429	514	554	426	453	357
MANZANEDA	2.350	1.828	1.439	813	755	882	718	680	535
POBRA DE TRIVES	2.317	2.111	3.072	836	789	1.890	691	788	1.068
RÍO	2.877	2.683	1.351	843	897	876	733	671	539
total comarcal	9.205	7.692	6.885	2.921	2.955	4.202	2.568	2.592	2.499
VALDEORRAS									
BARCO DE VALDEORR.	7.769	9.179	10.349	2.468	3.402	5.445	2.271	2.727	3.353
BOLO, O	3.634	2.477	1.890	1.394	1.330	1.458	1.034	1.160	776

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
CARBALLEDA	3.425	3.266	2.575	1.119	1.140	1.246	1.039	1.041	895
LAROUCO	1.126	986	670	363	417	474	361	374	266
PETÍN	2.903	1.615	1.225	713	694	772	685	649	445
RÚA, A	5.242	5.712	4.909	1.446	2.110	2.545	11.326	1.819	1.602
RUBIÁ	3.919	2.731	2.154	1.216	1.203	1.161	1.199	909	814
VEIGA, A	4.332	2.927	1.593	1.447	1.481	1.567	1.148	905	688
VILAMARTÍN DE VALD.	3.252	2.917	2.344	902	1.149	1.151	858	951	744
total comarcal	35.602	31.810	27.709	11.068	12.926	15.819	19.921	10.535	9.583
VIANA									
GUDIÑA, A	2.108	2.051	2.017	839	990	952	665	664	628
MEZQUITA, A	2.201	1.845	1.798	637	908	941	621	553	603
VIANA DO BOLO	6.365	6.320	4.425	1.717	2.087	2.640	1.565	1.962	1.509
VILARIÑO DE CONSO	1.657	1.044	908	469	430	501	449	339	304
total comarcal	12.331	11.260	9.148	3.662	4.415	5.034	3.300	3.518	3.044
VERÍN									
CASTRELO DO VAL	2.897	2.066	1.460	1.020	700	757	774	612	557
CUALEDRO	5.722	5.628	2.528	1.314	1.447	1.992	1.14	1.173	1.015
LAZA	3.384	2.497	2.276	1.454	1.362	1.283	1.222	930	809
MONTERREI	5.028	4.877	3.577	1.519	2.790	2.592	1.510	1.555	1.296
OÍMBRA	2.634	2.109	2.082	1.039	1.015	1.013	1.039	779	694
RIÓS	4.669	4.056	2.477	1.313	1.467	1.337	1.210	1.166	838
VERÍN	8.870	9.983	10.810	3.064	4.181	5.474	2.567	3.029	3.328
VILARDEVÓS	6.152	5.694	3.238	1.663	1.597	2.104	1.654	1.475	1.085
total comarcal	39.356	36.910	28.448	12.386	14.559	16.552	10.090	10.719	9.722

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
TOTAL PROVINCIAL	413.733	411.339	346.211	136.356	164.516	185.976	117.502	127.945	115.091
PONTEVEDRA									
BAIXO MIÑO, O									
GUARDA, A	8.501	9.275	9.717	2.768	3.631	4.472	2.363	2.737	2.905
OIA	2.747	2.954	3.008	692	931	1.229	659	856	785
ROSAL, O	5.899	5.558	5.461	1.581	1.857	1.989	1.489	1.550	1.533
TOMIÑO	9.865	10.499	10.157	2.486	2.996	3.487	2.318	2.482	2.493
TUI	12.600	14.975	15.077	3.555	4.960	5.144	3.245	4.026	3.935
total comarcal	39.612	43.261	43.420	11.082	14.375	16.321	10.074	11.651	11.651
CALDAS									
CALDAS DE REIS	8.466	8.702	9.035	2.050	2.649	2.935	1.972	2.153	2.245
CATOIRA	3.337	3.583	3.542	789	930	1.105	708	808	838
CUNTIS	7.282	6.178	5.925	1.719	1.900	2.157	1.617	1.428	1.499
MORAÑA	4.578	4.698	4.733	1.053	1.170	1.360	1.002	1.084	1.111
PONTECESURES	2.560	2.611	2.912	683	845	957	608	649	691
PORTAS	3.599	3.386	3.251	897	1.003	1.022	839	844	837
VALGA	6.075	6.108	6.066	1.259	1.566	1.737	1.226	1.373	1.431
total comarcal	35.897	35.266	35.464	8.450	10.063	11.273	7.972	8.339	8.652
CONDADO, O									
MONDARIZ	6.641	6.443	6.260	1.779	2.085	2.227	1.725	1.890	1.719
MONDARIZ - BALNEARIO	646	650	662	211	226	253	183	218	176
NEVES, AS	6.224	6.026	4.939	2.105	1.951	2.350	1.741	1.760	1.516
PONTEAREAS	8.022	7.678	15.406	1.816	2.075	4.957	1.751	1.844	4.311

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
SALVATERRA DE MIÑO	8.093	8.675	8.016	2.404	3.235	3.497	2.344	3.002	2.390
total comarcal	29.626	29.472	35.283	8.315	9.572	9.284	7.744	8.714	10.112
DEZA									
AGOLADA	4.990	4.703	4.731	1.531	1.466	1.786	1.293	1.311	1.329
DOZÓN	2.827	2.492	2.565	646	502	544	643	482	482
LALÍN	19.405	17.666	19.777	4.735	6.158	7.168	4.362	4.925	5.211
RODEIRO	5.060	4.700	4.856	1.301	1.421	1.528	1.223	1.106	1.096
SILLEDA	10.493	9.980	9.383	3.038	3.239	3.324	2.636	2.543	2.628
VILA DE CRUCES	9.309	8.439	7.189	2.348	2.422	2.779	2.136	2.111	2.009
total comarcal	52.084	47.980	48.501	13.599	15.208	17.129	12.293	12.478	12.755
MORRAZO, O									
BUEU	11.006	11.961	11.499	3.216	3.953	5.024	2.769	3.359	3.264
CANGAS	19.026	20.798	21.464	4.916	6.995	8.941	4.671	6.142	6.137
MARÍN	19.816	22.647	23.195	5.233	7.368	8.830	4.648	5.895	6.367
MOAÑA	15.060	17.053	16.781	3.904	5.437	6.669	3.829	4.604	4.953
total comarcal	64.908	72.459	72.939	17.269	23.753	29.464	3.829	4.604	20.721
PARADANTA, A									
ARBO	5.476	4.975	4.874	1.752	1.766	1.905	1.732	1.483	1.300
CANIZA, A	7.477	7.810	7.387	2.306	2.606	2.780	2.203	2.252	2.245
COVELO	7.738	6.374	3.711	2.226	2.028	2.077	2.175	1.781	1.229
CRECENTE	5.927	4.432	3.859	1.535	1.461	1.604	1.467	1.244	1.150
total comarcal	26.618	23.591	19.831	7.819	7.861	8.366	7.577	6.760	5.924
PONTEVEDRA									
BARRO	3.821	3.845	3.539	860	990	1.075	804	921	852
CAMPO LAMEIRO	2.872	2.554	2.486	708	780	831	658	701	656

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
COTOBADÉ	6.165	6.031	5.451	1.677	1.855	2.057	1.630	1.665	1.437
LAMA, A	4.208	3.040	2.875	1.278	1.436	1.472	1.155	1.211	944
POIO	9.051	11.573	12.869	2.366	3.745	5.151	2.147	3.051	3.241
PONTECALDELAS	14.497	15.013	7.462	4.266	5.421	2.165	4.104	4.715	1.805
PONTEVEDRA	52.452	65.137	74.869	14.840	21.230	26.302	12.819	16.625	19.646
VILABOA	5.394	6.001	5.785	1.294	1.590	1.872	1.292	1.432	1.455
total comarcal	98.460	113.194	115.336	27.289	37.047	40.925	24.609	30.321	30.036
SALNÉS, O									
CAMBADOS	10.644	12.628	12.503	2.853	3.948	4.418	2.419	3.096	3.181
GROVE, O	8.537	9.917	10.352	2.559	3.592	5.559	2.251	2.985	2.967
MEAÑO	5.421	5.801	5.141	1.261	1.465	1.538	1.222	1.262	1.270
MEIS	4.761	5.213	5.005	1.284	1.429	1.491	1.184	1.214	1.234
RIBADUMIA	3.640	4.027	3.648	904	1.075	1.200	852	954	961
SANXENXO	11.804	13.899	14.557	3.792	6.300	8.986	3.077	5.984	3.726
VILAGARCÍA DE AROUSA	24.076	29.453	31.444	7.251	10.828	12.588	6.460	8.263	8.931
VILANOVA DE AROUSA	12.641	14.979	14.758	3.421	4.341	5.000	3.258	3.982	3.766
total comarcal	81.524	95.917	97.408	23.325	32.978	40.780	20.723	27.740	26.036
TABEIRÓS - TERRA DE MONTES									
CERDEDO	4.675	4.251	3.545	1.569	1.610	1.179	1.559	1.484	1.001
ESTRADA, A	27.550	25.719	21.989	6.893	8.143	8.721	6.286	6.433	6.092
FORCAREI	7.045	7.114	5.109	1.906	1.966	2.005	1.807	1.827	1.476
total comarcal	39.270	37.084	30.643	10.368	11.719	11.905	9.652	9.744	8.569
VIGO									
BAIONA	7.887	9.702	9.269	2.215	3.601	4.753	1.969	3.322	2.483
FORNELOS DE MONTES	2.340	2.377	2.188	839	863	794	672	744	618

CENSOS DE POBOACIÓN E VIVENDAS	POBOACIÓN DE FEITO			VIVENDAS EXISTENTES			VIVENDAS OCUPADAS		
	1970	1981	1991	1970	1981	1991	1970	1981	1991
GONDOMAR	8.679	10.009	10.440	2.299	2.813	3.739	1.953	2.387	2.583
MOS	11.183	13.102	13.358	2.599	3.270	4.017	2.475	3.009	3.244
NIGRÁN	9.048	12.336	13.984	2.867	4.958	7.262	2.543	4.121	3.624
PAZOS DE BORBÉN	3.411	3.652	3.368	962	1.091	1.114	834	984	855
PORRIÑO, O	10.044	13.517	14.194	2.573	3.880	4.888	2.362	3.200	3.574
REDONDELA	22.128	27.202	27.166	5.793	8.617	9.433	5.307	7.069	7.237
SALCEDA DE CASELAS	5.063	5.618	5.673	1.615	1.834	2.147	1.265	1.427	1.528
SOUTOMAIOR	5.775	5.434	4.857	1.467	1.504	1.953	1.440	1.442	1.306
VIGO	197.144	258.724	276.573	57.350	89.252	100.806	48.910	71.756	78.744
total comarcal	282.702	361.673	381.070	80.579	121.683	140.906	69.730	99.461	105.796
TOTAL PROVINCIAL	750.701	859.897	879.895	208.095	284.261	326.353	186.291	235.199	240.252
TOTAL GALICIA	2.583.674	2.753.836	2.720.445	748.157	981.484	1.125.100	661.919	783.120	785.030
TOTAL ESPAÑA	33.956.376	37.746.260	39.395.153	12.145.577	14.726.134	17.160.677	11.236.782	13.329.929	14.453.668

FONTES

As táboas que a aquí se presentan son produto da elaboración propia do autor desta tese. Compendian información obtida en multitude de documentos e fontes. Citamos aquí as máis empregadas:

- Anuario de migraciones. Ministerio de Asuntos Sociales, Dirección general de migraciones. Diversas datas.
- Atlas estadístico de la vivienda en España. Ministerio de Fomento. España, 1998.
- Censo de Edificios de 1970. Presidencia del Gobierno : INE.
- Censo de Edificios de 1981. Presidencia del Gobierno : INE.
- Anuario Galicia en cifras Instituto Galego de Estatística, Xunta de Galicia. Diversas datas.
- A emigración galega. Manuel González Torres. Xunta de Galicia, 1992.
- www.ige.xunta.es
- www.ine.es

